

Džepna knjiga Beogradskog izdavačko-grafičkog zavoda

DŽEPNA KNJIGA

ERIH FROM

UMEĆE LJUBAVI

Drugo izdanie

Prevela sa engleskog MILANKA RADIĆ

BEOGRADSKI IZDAVAČKO-GRAFIČKI ZAVOD

Naslov originala Erich Fromm The Art of Loving

© Erich Fromm Harper & Row Publishers, New York

PREDGOVOR

Ova knjiga će razočarati svakoga ko očekuje gotova uputstva o umeću ljubavi. Baš naprotiv, ona želi da pokaže da ljubav nije osećanje koje sebi može svako priuštiti bez obzira na dostignuti stepen zrelosti. Ona želi da uveri čitaoca da će svi njegovi pokušaji u ljubavi propadati sve dotle dok najaktivnije ne pokuša da razvije svoju celokupnu ličnost, kako bi postigao produktivnu orijentaciju; da se zadovoljstvo u individualnoj ljubavi ne može postići bez sposobnosti da se voli svoj bližnji, bez istinske skromnosti, hrabrosti, vere i discipline. U kulturi u kojoj su ovi kvaliteti retki, sposobnost da se voli mora ostati retko dostignuće. Ili — svako se može upitati koliko poznaje osoba sa ovakvom sposobnošću.

Ipak, težina zadatka ne sme da bude razlog da se odustane od pokušaja da se saznaju kako teškoće, tako i uslovi za njegovo ostvarenje. Da bih izbegao nepotrebne komplikacije, pokušao sam da problem obradim, koliko god je to bilo moguće, jezikom koji nije stručan. Iz istog razloga, sveo sam na minimum

pozivanja na literaturu o ljubavi.

Za jedan drugi problem nisam našao potpuno zadovoljavajuće rešenje; nisam, naime, mogao da izbegnem problem ponavljanja ideja iz mojih prethodnih knjiga. Čitalac kome su poznate knjige, naročito, Bekstvo od slobode, Čovek za sebe, Zdravo društvo, naći će u ovoj knjizi mnoge ideje iz ovih dela. Međutim, Umeće ljubavi nije nikako samo ponavljanje.

Ona donosi mnoge ideje kojih u prethodnim delima nema i sasvim je prirodno što i one starije ponekad dobijaju nove aspekte zbog usredsređenosti na jednu temu, tj. umeće ljubavi.

E.F.

Ko ništa ne zna, ništa ne voli. Ko ništa ne ume, ništa ne razume. Ko ništa ne razume, bezvredan je. Ali, onaj ko razume, taj i voli, zapaža, vidi... Više se voli ono o čemu se više zna... Ko god zamišlja da sve voće sazreva u isto vreme kad i jagode, ne zna ništa o grožđu.

Paracelsus

I

DA LI JE LJUBAV UMEĆE?

Da li je ljubav umeće? Ako jeste, ona zahteva znanje i trud. Ili je ljubav prijatno osećanje koje je stvar slučaja, nešto što nam se "dogodi" ako imamo sreće? Ova mala knjiga se zasniva na prvoj pretpostavci, mada, nesumnjivo, većina ljudi danas veruje u drugu.

Nije da ljudī ljubav smatraju nevažnom. Oni su gladni ljubavi; ipak, iako gledaju bezbroj filmova o srećnim i nesrećnim ljubavnim pričama, slušaju stotine bezvrednih ljubavnih pesama, jedva da će iko pomisliti da bi o ljubavi trebalo nešto da se nauči.

Ovaj čudesan stav se zasniva na nekoliko pretpostavki koje, ili svaka za sebe ili pojedinačno, nastoje da ga podrže. Većina ljudi problem ljubavi shvata kao problem kako biti voljen, a ne kao problem volienja, tj. sposobnosti da se voli. Njihov je problem, zato, kako biti voljen, kako biti vredan ljubavi. Da bi ostvarili taj cilj oni se kreću raznim putevima. Jedan, koji naročito koriste muškarci, je da se bude uspešan, moćan i bogat koliko im to dopušta granica njihovog društvenog položaja. Drugi, karkterističan za žene, je da sebe učine privlačnom negovanjem tela, izborom odeće itd. Ostali načini postizanja privlačnosti, koje podjednako koriste muškarci i žene, sastoje se u usvajanju finih manira, razvijanju zanimljive konverzacije, skromnosti, dobronamernosti, spremnosti da se pomogne. Mnogi od načina pomoću kojih čovek sebe čini dostojnim ljubavi su isti kao oni koje koristi u postizanju uspeha, "zadobiti prijatelje i uticajne ljude". U stvari, ono što većina ljudi naše kulture podrazumeva pod; "biti dostojan ljubavi" — u suštini je mešavina onog "biti popularan" i "imati seksepila".

Druga pretpostavka na kojoj se zasniva stav da nema ničeg što bi trebalo naučiti o ljubavi je pretpostavka da je problem ljubavi problem objekta, a ne problem moći. Ljudi misle da je voleti lako, ali da je teško naći pravi objekt ljubavi ili pravu osobu koja bi nas volela. Za ovaj stav postoji nekoliko razloga koji se temelje na razvoju modernog društva. Jedan od razloga je velika promena, koja se dogodila u 20. veku, u pogledu izbora "ljubavnog objekta". U viktorijanskoj eri, slično mnogim tradicionalnim kulturama, ljubav, uglavnom, nije bila spontano lično iskustvo koje je moglo da dovede do braka. Naprotiv. brak su ugovarale, ili zainteresovane porodice, ili provodadžija, ili je ugovaran bez takvih posrednika: on je sklapan na osnovu društvenih obzira, a za liubav se pretpostavljalo da će se razviti pošto se brak već sklopi. U posledniih nekoliko generacija ideja romantične ljubavi je postala skoro univerzalna na Zapadu. U Sjedinjenim Državama mada nisu iščezli obziri konvencionalne prirode, ljudi uglavnom traže "romantičnu ljubav", lični doživljaj ljubavi koji zatim treba da ih dovede do braka. Ta nova ideja slobode u ljubavi morala je znatno da doprinese značaju objekta nasuprot značaju funkcije.

Sa ovim faktorom je u bliskoj vezi i druga crta, karakteristična za savremenu kulturu. Naša celokupna kultura se zasniva na žudnji za kupovanjem, na ideji uzajamno korisne razmene. Sreća modernog čoveka je u ushićenju koje ga obuzima pred izlozima i u kupovanju svega što sebi može da priušti, za gotovinu ili na kredit. On (ili ona) ljude posmatra na sličan način. Privlačna devojka za muškarca, privlačan muškarac za ženu, dobitak su za kojim tragaju. "Privlačan" obično označava lepo upakovane osobine koje su popularne i tražene na tržištu ličnosti. Ono

što osobu čini privlačnom, kako fizički, tako i psihički, zavisi od mode vremena. Dvadesetih godina, bila ie privlačna devojka koja pije i puši, izazovna i neobuzdana: danas, moda zahteva povučenost i veću privrženost domu. Pri kraju devetnaestog i početkom ovog veka muškarac je morao da bude agresivan i ambiciozan: danas, da bi bio privlačno "upakovan" mora da bude društven i tolerantan. U svakom slučaju, čovek se zaljubljuje u takvog partnera čija je ponuda osobina unutar dometa sopstvenih mogućnosti za razmenu. Spreman sam za pogađanie: obiekat mora da bude poželjan sa stanovišta svoje društvene vrednosti i istovremeno, treba da me želi, uzimajući u obzir moje vidljive i skrivene osobine i mogućnosti. Tako se dve osobe zaljubljuju kada osete da su na tržištu pronašle najbolji raspoloživi objekt uzimajući u obzir ograničenosti sopstvenih razmenskih vrednosti. Kao i pri kupovini nekretnina, skrivene mogućnosti koje mogu da se razviju igraju često značajnu ulogu u ovom pogađanju. Ne treba zato da nas iznenađuje što u kulturi u kojoj preovlađuje tržišna orijentacija i u kojoj je materijalni uspeh istaknuta vrednost, i liudski liubavni odnosi slede isti obrazac razmene koji vlada na tržištu roba i rada.

Treća greška koja navodi na pretpostavku da nema ničeg što bi trebalo da se nauči o ljubavi, je posledica toga što se početna "zaljubljenost" brka sa trajnim stanjem ljubavi ili, bolje rečeno, istrajavanjem u ljubavi. Ako dvoje ljudi, koji su bili stranci, kao što smo i svi mi, iznenada dopuste da se zid između njih sruši i osete bliskost, osete da su jedno, taj trenutak sjedinjenja je jedan od najblaženijih, najuzbudljivijih doživljaja u životu. Ono je još divnije i čudesnije za osobe koje su bile usamljene, izolovane, nevoljene. To čudo iznenadne intimnosti je često olakšano ako je podstaknuto ili udruženo sa seksualnom privlačnošću i zadovoljenjem. Međutim, ova vrsta ljubavi, po svojoj prirodi, nije trajna. Dve se osobe dobro upoznaju, njihova prisnost sve više i vi-

še gubī svoj čudesni karakter, dok njihove suprotnosti, njihova razočaranja, njihova uzajamna dosada ne ubiju i ono što je preostalo od početnog uzbuđenja. Ipak, u početku, oni sve to ne znaju: u stvari, za njih je intenzitet zanesenosti, ono "ludovanje" jednog za drugim, dokaz jačine njihove ljubavi; a zapravo, to možda samo svedoči o stepenu njihove prethodne usamljenosti.

Ovaj stav — da ništa nije lakše nego voleti — uprkos silnim dokazima o suprotnom, ostaje preovlađujuće shvatanje o ljubavi. Nema skoro nijedne delatnosti, nijednog poduhvata koji, kao ljubav, započinju sa tako ogromnim nadama i očekivanjima, a ipak se po pravilu završavaju neuspehom. Da je ovo slučaj sa bilo kojom drugom delatnošću, ljudi bi bili zainteresovani da saznaju razloge neuspeha i da nauče kako bi to moglo bolje da se radi — ili bi odustali od takve delatnosti. Pošto je u slučaju ljubavi ovo poslednje nemoguće, izgleda da postoji samo jedan pravi način da se prevaziđe neuspeh u ljubavi — da se ispitaju razlozi ovog neuspeha i da se nastavi sa proučavanjem smisla ljubavi.

Prvi korak koji treba da preduzmemo je da steknemo svest o tome da je ljubav umeće, baš kao što je to i život; ako želimo da naučimo kako da volimo, moramo da postupamo isto kao kada želimo da naučimo neko drugo umeće, recimo muziku, slikarstvo, stolarstvo, ili umeće medicine ili inženjerstvo.

Koji su nužni koraci u učenju bilo kog umeća?

Proces učenja umeća prikladno je podeliti na dva dela: prvi, savlađivanje teorije; drugi, savlađivanje prakse. Ako želim da naučim umeće medicine, prvo moram da saznam činjenice o ljudskom telu i različitim bolestima. Kada steknem sve to teorijsko znanje, još nipošto nisam merodavan u umeću medicine. Majstor u tom umeću ću postati samo posle dugotrajne prakse, kad se rezultati mog teorijskog saznanja i rezultati moje prakse stope u istom — mojoj intuiciji, suštini majstorstva bilo kog umeća. Ali, pored sa

vlađivanja teorije i prakse, postoji i treći faktor koji je nužan da se postane majstor u bilo kom umeću — ovladavanje umećem mora biti naš najviši cilj; ništa na svetu ne sme da nam bude važnije od toga. Ovo važi za muziku, za medicinu, za stolarstvo — ali i za ljubav. I možda se ovde nalazi odgovor na pitanje zašto ljudi u našoj kulturi, uprkos očiglednim neuspesima, tako retko pokušavaju da nauče ovo umeće; uprkos duboko ukorenjenoj žudnji za ljubavlju, skoro sve drugo se smatra važnijim od nje: uspeh, prestiž, novac, vlast — skoro svu svoju energiju koristimo da naučimo kako da ostvarimo ove ciljeve, a skoro nikakvu da naučimo umeće ljubavi.

Zar može da se smatra vrednim truda samo ono pomoću čega se može steći novac ili ugled, a da se na ljubav, koja "samo" unapređuje dušu, ali je beskorisna u modernom smislu, gleda kao na luksuz na koji nemamo prava da trošimo mnogo energije? Kako bilo da bilo, u raspravi koja sledi, umeće ljubavi će biti obrađeno u smislu gore navedene podele: prvo ću razmotriti teoriju ljubavi — i to će obuhvatiti veći deo knjige; a zatim ću da razmatram praksu ljubavi — tek onoliko koliko se može reći o praksi na ovom, kao i na bilo kom drugom području.

TEORIJA LJUBAVI

l. Ljubav, odgovor na problem ljudske egzistencije

Svaka teorija ljubavi mora da počinje teorijom o čoveku, o ljudskoj egzistenciji. Mada ljubav, ili radije ekvivalent ljubavi, nalazimo i kod životinja, njihove veze su uglavnom deo njihovog instinktivnog ustrojstva; u čoveku se mogu videti samo ostaci ovog instinktivnog ustrojstva. Za egzistenciju čoveka je suštinska činjenica da je on izronjo iz životinjskog carstva. iz instinktivnog prilagođavanja, da je transcendirao prirodu - mada je nikad nije napustio; on je deo prirode, pa ipak, jednom otrgnut od nje, ne može joj se više vratiti; onog ko je jednom izbačen iz raja, stanja prvobitnog jedinstva sa prirodom, zadržao bi Kerubin sa plamenim mačem, ako bi pokušao da se vrati. Čovek može da ide samo napred, razvijajući svoj razum, pronalazeći novu, ljudsku harmoniju umesto one preljudske koja je nepovratno izgubljena.

Kada se čovek rodi, kako pojedinac tako i ljudska vrsta, izbačen je iz situacije koja je bila određena, na način na koji su instinkti određeni, u situaciju koja je neodređena, nesigurna i otvorena. Sigurna je samo prošlost, a budućnost samo toliko, da ćemo sigurno umreti.

Čovek je obdaren razumom; on je život svestan samog sebe; on ima svest o samom sebi, svom bližnjem, svojoj prošlosti i mogućnostima svoje budućnosti. Ta svest o sebi kao izdvojenom biću, svest o kratkom veku vlastitog života, o činjenici da je rođen bez svoje volje i da će protiv svoje volje umreti pre onih

koje voli ili oni pre njega, svest o vlastitoj usamljenosti i izdvojenosti, o bespomoćnosti pred silama prirode i društva, sve to od njegove izdvojene, otuđene egzistencije čini nepodnošljiv zatvor. On bi poludeo kad ne bi mogao da se oslobodi tog zatvora i dosegne, združujući se na ovaj ili onaj način sa ljudima, spoljašnji svet.

Doživljaj odvojenosti izaziva teskobu; on je u stvari, izvor svake teskobe. Biti odvojen znači biti odsečen, bez ikakve sposobnosti da koristim svoje ljudske moći. Stoga, biti odvojen znači biti bespomoćan. nemoćan da svet. stvari i liude shvatim delatno: to znači da me svet može napasti a da nisam sposoban da mu se oduprem. Tako je izdvojenost izvor intenzivne teskobe. Osim toga, ona izaziva stid i osećaj krivice. Ovaj doživljaj krivice i stida u odvojenosti izražava biblijska priča o Adamu i Evi. Pošto su Adam i Eva pojeli plod sa "drveta saznanja dobra i zla", pošto su prekršili naredbu (nema ni dobra ni zla dok nema slobode da se zabrana prekrši), pošto su postali ljudska bića izdvojivši se iz iskonskog životinjskog sklada sa prirodom, tj. pošto su se rodili kao ljudska bića — videše "da su goli i bi ih stid". Zar da pretpostavimo da mit, tako star i jednostavan kao ovaj, ima licemernu poruku pogleda na svet 19. veka i da je poenta priče u tome što su se oni našli u neprilici kada su otkrili svoje polne organe? Teško da je tako, a tumačeći priču u viktorijanskom duhu. previđamo glavnu tačku, čiji je smisao, izgleda, u ovom: pošto su muškarac i žena postali svesni sebe i jedno drugog, oni bivaju svesni svoje odvojenosti i svojih razlika na osnovu pripadnosti različitim polovima. Ali, uviđajući svoju odvojenost, oni ostaju stranci, jer još nisu naučili da se vole (što je takođe sasvim iasno iz činienice da Adam sebe brani optužujući Evu, umesto da pokuša da je zaštiti). Svest o ljudskoj odvojenosti bez ponovnog sjedinjavanja u ljubavi izvor je stida. U isto vreme ona je izvor krivice i teskobe.

Stoga je najdublja čovekova potreba da prevaziđe svoju odvojenost, da napusti zatvor svoje usamljenosti. Apsolutni neuspeh u postizanju ovog cilja vodi u ludilo, jer se strah od potpune izolacije može prevazići jedino tako radikalnim povlačenjem iz spoljašnjeg sveta, da osećaj odvojenosti iščezne — pošto je spoljašnji svet od koga je čovek odvojen, iščezao.

Čovek, bilo kog doba i kulture, suočava se sa rešenjem jednog te istog pitanja: to je pitanje kako da prevlada odvojenost, kako da dostigne jedinstvo, kako da prevaziđe svoj sopstveni individualni život i pronađe sklad. Pitanje je isto za primitivnog pećinskog čoveka, za nomada koji čuva svoja stada, za egipatskog seljaka, za feničanskog trgovca, rimskog vojnika, srednjovekovnog kaluđera, japanskog samuraja, savremenog službenika i fabričkog radnika. Pitanje je isto, jer potiče iz istog izvora: ljudske situacije, uslova ljudske egzistencije. Odgovori su razni. Odgovor na ovo pitanje može da bude obožavanje životinja, ljudska požrtvovanost ili vojno osvajanje, ogrezlost u raskoši, asketsko odricanje, opsesivni rad, umetničko stvaralaštvo, ljubav prema bogu i ljubav prema čoveku. Mada ima mnogo odgovora — a ljudska je istorija zapis o njima — oni ipak nisu bezbrojni. Naprotiv, ukoliko zanemarimo manje razlike koje su više sporedne nego suštinske, otkrivamo da postoji samo ograničen broj odgovora koje je davao i samo je i mogao davati čovek koji je živeo u različitim kulturama. Istorija religije i filozofije je istorija ovih odgovora, njihove raznovrsnosti, ali i njihove brojčane ograničenosti.

Odgovor do izvesne mere zavisi od stepena individualizacije koji je pojedinac dostigao. Kod odojčeta jastvo je tek slabo razvijeno; ono se još uvek oseća istovetno sa majkom, nema osećaj odvojenosti sve dok je majka prisutna. Njegov osećaj usamljenosti isceljuje fizičko prisustvo majke, njenih grudi, njene

kože. Samo u stepenu u kome dete razvija svoj osećaj odvojenosti i individualnosti, fizičko prisustvo majke više nije dovoljno i zaista se javlja potreba da se odvojenost prevaziđe na druge načine.

Slično tome, ljudski rod u svom detinjstvu još uvek se oseća istovetan sa prirodom. Zemlja, životinje, bilje, još uvek su čovekov svet. On se poistovećuje sa životinjama, a to se izražava nošenjem životinjskih maski, obožavanjem totemske životinje ili bogova u obliku životinja. Ali, što više ljudski rod izranja iz ovih iskonskih veza, što se više odvaja od sveta prirode, intenzivnija je potreba da pronađe nove načine izbegavanja odvojenosti.

ledan od načina za postizanje ovog cilja su sve vrste orgijastičkih stanja. Ona mogu biti u formi transa koji smo sami izazvali, katkad uz pomoć droga. Mnogi rituali primitivnih plemena pružaju živu sliku rešenia ovog tipa. U prolaznom stanju izvansebnosti (egzaltacije) spoljašnij svet iščezava, a sa nijm i osećaj odvojenosti od njega. Pošto se ovi rituali izvode zajednički, doživljaj stapanja sa grupom je dodatak koji ovo rešenje čini još uspešnijim. U bliskoj vezi sa orgijastičkim rešenjem, i često prožeto njime, je seksualno iskustvo. Seksualni orgazam može da dovede do stanja sličnog transu ili delovanju nekih droga. Obredi zajedničkih seksualnih orgija bili su deo mnogih primitivnih rituala. Izgleda da posle orgijastičkog doživljaja čovek neko vreme može da živi, a da mnogo ne pati zbog svoje odvojenosti. Ali, napetost teskobe polako navire pa se ponovo smanjuje ponovljenim izvođenjem rituala.

Sve dok su ova orgijastička stanja stvar zajedničke prakse plemena, ona ne izazivaju teskobu ili krivicu. Delovati na ovaj način je ispravno, čak i vrlina, jer je to način koji svi upražnjavaju, a sveštenici ili vračevi ga odobravaju i zahtevaju; otuda nema razloga za osećaj krivice ili stida. Sasvim je drugačije kada isto rešenje izabere pojedinac u kulturi koja je

napustila tu zajedničku praksu. U neorgijastičkoj kulturi forme koje pojedinac bira su alkoholizam i uživanie droga. Nasuprot onima koji učestvuju u društveno prihvaćenim rešeniima, takvi pojedinci pate od osećaja krivice i griže savesti. Mada pokušavaju da izbeanu izdvojenost tražeći utočište u alkoholu i drogama, pošto se orgijastički doživljaj završi, osećaju se još izdvojeniji i tako su primorani da mu pribegavaju sve češće i intenzivnije. Seksualno orgijastičko rešenje se od toga razlikuje vrlo malo. Do izvesne mere, ono je prirodan i normalan oblik prevazilaženja izdvojenosti i delimičan odgovor na problem izolacije. Ali, mnogi pojedinci koji problem izdvojenosti ne rešavaju na druge načine, u jurnjavi za seksualnim orgazmom ne razlikuju se mnogo od alkoholičara i narkomana. On postaje očajni pokušaj da se izbegne teskoba izazvana odvojenošću, a rezultat je sve jači osećaj izdvojenosti, jer seksualni čin bez ljubavi nikad ne premošćuje provaliju između dva ljudska bića, sem na trenutak.

Svi oblici orgijastičkog sjedinjavanja imaju tri karakteristike: oni su intenzivni, čak žestoki; događaju se u celokupnoj ličnosti, duhu i telu; prolazni su i povremeni. Upravo suprotno važi za onu formu sjedinjavanja koja je daleko najčešće rešenje koje je čovek birao, kako u prošlosti, tako i danas: sjedinjavanje koje se zasniva na konformizmu, na prilagođavanju grupi, njenim običajima, postupcima i verovanjima. Alı i ovde uočavamo priličan razvitak.

U primitivnom društvu grupa je mala; sastoji se od onih sa kojima čovek deli krv i telo. Sa razvojem kulture, grupa se povećava; nju čine građani polisa, podanici velike države, članovi crkve. Čak je i siromašni Rimlianin s ponosom mogao da kaže: "civis romanus sum". Rim i carstvo su bili njegova porodica, niegov dom, niegov svet. U savremenom zapadnom društvu, sjedinjavanje sa grupom je takođe preovlađujući način prevazilaženja odvojenosti. To je sjedi-

19

2*

njavanje u kome iščezava sopstveno pojedinstvo¹ i u kome vlada težnja da se pripada gomili. Ako sam kao i svi ostali, ako nemam misli i osećanja koja me čine različitim, ako običaje, odeću, ideje, prilagodim modelu grupe, spasen sam; spasen od zastrašujućeg doživljaja samoće. Diktatorski režimi navode ljude na konformizam zastrašivanjem i terorom, a demokratske zemlje sugestijom i propagandom. U demokratijama nonkonformizam je moguć i u stvari nikada nije potpuno odsutan; u totalitarnim sistemima, nepristajanje na poslušnost možemo očekivati samo od malog broja nesvakidašnjih heroja i mučenika. Ali, uprkos ovoj razlici, demokratska društva pokazuju visok stepen konformizma. Ovo proizlazi iz činienice da treba da postoji neki odgovor na težnju za sjedinjavanjem i ako nema drugog ili bolieg načina, onda jedinstvo konformizma gomile postaje vladajuće. Moć straha od razlikovanja, strah da se ma i sasvim malo iskorači iz krda, može se razumeti samo ako se shvati dubina čovekove potrebe da ne bude izdvojen. Ponekad se ovaj strah od nonkonformizma racionalizuje kao strah od praktičnih opasnosti koje prete nonkonformisti. Međutim, bar u zapadnim demokratijama, češća je pojava da ljudi žele da budu konformisti, nego što su na to prisiljeni.

Većina ljudi nije čak ni svesna svoje potrebe za prilagođavanjem. Oni žive u ubeđenju da slede svoje sopstvene ideje i sklonosti, da su individualisti, da su njihovi stavovi rezultat sopstvenog mišljenja, i da se njihove ideje samo slučajno poklapaju sa idejama većine. Jednoglasnost svih služi kao dokaz ispravnosti "njihovih ideja". Potreba za nekom vrstom individualnosti, koja ipak ostaje, zadovoljava se putem

¹ Engleski termin self prevela sam kao pojedinstvo (reč preuzeta od Matije Bećkovića), jer mi se čini da srećno spaja dva elementa ovog pojma: da je čovek jedinstveno biće, a istovremeno u jedinstvu s drugim ljudima, na čemu From insistira. (Prim. prev.)

beznačajnih razlika; inicijali na tašni ili džemperu, pločica sa imenom na bluzi bankarskog blagajnika, pripadnost Demokratskoj nasuprot Republikanskoj partiji, Elkovima umesto Šrinerovima, postaje izraz individualnih razlika. Reklamni slogan "to je drugačije" ukazuje na dirljivu potrebu za razlikovanjem, dok ga u stvarnosti još jedva ima.

Ova rastuća tendencija odbacivanja razlika u bliskoj je vezi sa pojmom i iskustvom takve jednakosti kakva se razvija u najnaprednijim industrijskim društvima. U religioznom kontekstu jednakost je značila da smo svi mi deca božija, da smo svi deo iste ljudsko-božanske supstancije, da smo svi jedno. To je, takođe, značilo da razlike između pojedinaca moraju da se poštuju, da, bez obzira što smo svi jedno, svako od nas ie takođe i jedinstveno biće, kosmos za sebe. Takvo uverenje o jedinstvenosti pojedinca izraženo je npr. u Talmudu: "Ko god spasi jedan život, spasio je čitav svet: ko god uništi jedan život, uništio ie čitav svet." U filozofiji zapadnog prosvetiteljstva pojam jednakosti se tumači kao uslov za razvoj individualnosti. To znači (najjasnije je to formulisao Kant) da nijedan čovek ne sme služiti kao sredstvo za cilieve drugog čoveka, da su svi ljudi jednaki ukoliko su cilievi i samo cilievi, a nikako jedan drugom sredstvo. Na tragu ideja prosvetiteljstva socijalistički mislioci različitih škola definisali su jednakost kao ukidanie eksploatacije, korištenja čoveka od strane čoveka, bez obzira da li je to iskorištavanje surovo ili "humano".

U savremenom kapitalističkom društvu izmenjeno je značenje jednakosti. Pod jednakošću se podrazumeva jednakost automata, ljudi koji su izgubili svoju individualnost. Jednakost danas pre znači "istovetnost", nego "jedinstvenost". To je istovetnost apstrakcija, ljudi koji rade isti posao, na isti način se zabavljaju, čitaju iste novine, imaju ista osećanja i iste ideje. U tom pogledu, čovek mora biti donekle rezervisan prema nekim dostignućima koja se obično uzi-

maju kao znak našeg progresa, npr. jednakosti žena. Suvišno je reći da nisam protiv te jednakosti; ali, pozitivne strane ove težnie za jednakošću ne smeju da nas zavedu. Ona je deo stremljenja ka brisanju razlika. Jednakost je kupljena, zapravo, po ovoj ceni: žene su jednake, jer više nisu drugačije. Stav filozofije prosvetitelistva l'ame n'a pas de sexe, duša je bespolna, postao je opšta praksa. Suprotnost polova iščezava, a sa njom i erotska ljubav koja se zasniva na ovoj suprotnosti. Muškarac i žena su postali isti, a ne ravnopravni kao suprotni polovi. Savremeno društvo propoveda ovaj ideal neindividualizovane jednakosti, jer su mu potrebni ljudski atomi od kojih je svaki isti, kako bi mogli da funkcionišu u masovnoj skupini. glatko, bez sukoba, pokoravajući se istim naredbama, a da ipak svako bude uveren da sledi svoje sopstvene želje. Baš kao što moderna masovna projzvodnja zahteva standardizaciju roba, tako i društveni proces zahteva standardizaciju čoveka, a ova standardizacija se naziva "jednakost".

Sjedinjavanje putem konformizma nije jako i žestoko; ono je mirno, diktirano rutinom, ali baš zato često nedovoljno da smiri teskobu odvojenosti. Rasprostranjenost alkoholizma, narkomanije, kompulzivne seksualnosti i samoubistva u savremenom zapadnom društvu simptomi su ovog relativnog neuspeha konformizma gomile. Dalje, ovo rešenje se tiče uglavnom duha, a ne i tela i zato je inferiorno u odnosu na orgijastička rešenja. Konformizam gomile ima samo jednu prednost, sjedinjavanje je stalno a ne povremeno. Pojedinac se uvodi u model konformizma u uzrastu od 3 ili 5 godina i od tada nikad ne gubi vezu sa gomilom. Čak je i sopstveni pogreb koji očekuje kao svoj poslednji veliki društveni događaj u strogom skladu sa modelom.

Pored konformizma kao načina oslobađanja od teskobe koja izvire iz odvojenosti, mora se razmotriti i jedan drugi faktor savremenog života: uloga rutinskog rada i rutinskog zadovoljstva. Čovek postaje

"devetica do petice", on je deo radne snage ili birokratskog aparata činovnika i uprave. On ima malo inicijative, njegovi zadaci su propisani organizacijom rada: 1 jedva da postoji razlika između onih sa dna 1 onih sa vrha lestvice. Svi oni izvršavaju zadatke koji su propisani celom strukturom organizacije, propisanom brzinom, na propisani način. Čak su i osećanja propisana: vedrina, tolerancija, pouzdanost, ambicioznost i sposobnost da se sa svakim družimo bez sukoba. Zabava je rutinska na sličan, mada ne i tako drastičan način. Knjige biraju čitalački klubovi, filmove vlasnici bioskopa i reklame koje oni plaćaju: ostalo je takođe uniformisano: nedeljna vožnja autom, sedenie pred televizorom, igranje karata, sedelike. Od rođenja do smrti, od ponedeljka do ponedeljka, od jutra do večeri, sve delatnosti su rutinizovane i stereotipne. Kako da čovek, uhvaćen u ovu mrežu rutine, ne zaboravi da je čovek, jedinstveno biće, kome je data samo ova jedina prilika da živi, sa nadama i razočaranjima, sa tugom i strahom, sa čežnjom za ljubavlju i užasom pred ništavilom i izdvojenošću?

Treći način za postizanje sjedinjavanja je stvaralačka delatnost, svejedno umetnika ili zanatlije. U svakoj vrsti stvaralačkog rada stvaralac se sjedinjuje sa materijalom koji predstavlja spoljašnji svet. Bilo da stolar pravi sto, ili zlatar komad nakita, bilo da seljak gaji žito ili slikar slika sliku, u svim oblicima stvaralačkog rada radnik i njegov objekat postaju jedno, čovek se u procesu stvaralaštva sjedinjuje sa svetom. Ovo, međutim, važi samo za stvaralački rad. za rad u kome ja planiram, proizvodim i vidim rezultate svoga rada. U modernom radnom procesu činovnika ili radnika na traci malo je ostalo od tog kvaliteta rada koji sjedinjuje. Radnik postaje dodatak mašini, ili birokratskoj organizaciji. On je prestao da bude on — stoga se ne događa nikakvo sjedinjavanje osim onog u konformizmu.

Sjedinjavanje koje se postiže stvaralačkim radom nije interpersonalno; sjedinjavanje koje se postiže orgijastičkim stapanjem je prolazno; sjedinjenje koje se postiže konformizmom je samo pseudosjedinjenje. Stoga su ovo samo delimični odgovori na problem egzistencije. Potpuni odgovor se postiže međusobnim sjedinjavanjem, spajanjem sa drugom osobom u ljubavi.

Ova želja za međusobnim spajanjem je najmoćnija težnja u čoveku. To je najizvornija strast, sila koja povezuje ljudski rod, klan, porodicu, društvo. Neuspeh da se ono postigne dovodi do ludila ili unistenia sebe ili drugih. Bez ljubavi čovečanstvo ne bi moglo da opstane ni jedan jedini dan. Ipak, ako postizanje međusobnog sjedinjavanja nazovemo "ljubav" nalazimo se pred ozbiljnom teškoćom. Spajanje se može postići na različite načine, a te razlike su isto tako važne kao i ono što je zajedničko u različitim oblicima ljubavi. Da li da ih sve nazovemo ljubavlju? Ili da reč ljubav sačuvamo samo za specifičnu vrstu sjedinjavanja, onu koja se smatrala idealnom vrlinom u svim velikim humanističkim religijama i filozofskim sistemima poslednjih četiri hiljade godina zapadne i istočne istorije?

Kao što je slučaj sa svim semantičkim teškoćama, odgovor može da bude samo proizvoljan. Kad govorimo o ljubavi važno je da znamo na koju vrstu sjedinjenja mislimo. Da li mislimo na ljubav kao zreo odgovor na problem egzistencije ili govorimo o onim nezrelim oblicima ljubavi koji mogu da se nazovu simbiotičko sjedinjenje. Na sledećim stranicama ljubavlju ću nazivati samo ono prvo. A raspravu o "ljubavi" ću početi od ovog drugog.

Simbiotičko sjedinjenje ima svoj biološki model u vezi između trudnice i fetusa. Oni su dvoje, a ipak jedno. Oni žive "zajedno" (sym-biosis), oni su potrebni jedno drugom. Fetus je deo majke, sve što mu je potrebno prima od nje; majka je, takoreći, njegov svet, ona ga hrani, štiti, ali i njen je sopstveni život takođe njime obogaćen. U psihičkom simbiotičkom

sjedinjenju dva tela su nezavisna, ali, psihički, postoji ista vrsta povezanosti.

Pasivna forma simbiotičkog sjedinjenja je potčinjenost ili, da upotrebimo klinički termin, mazohizam. Mazohista beži od nepodnošljivog osećanja izolacije i odvojenosti time što sebe čini sastavnim delom druge osobe koja njime upravlja, vodi ga i štiti; koja je njegov život i, takoreći, njegov kiseonik. Moć onog kome se neko potčinjava je preuveličana, bilo da je to čovek ili bog; on je sve, ja nisam ništa, sem kao njegov deo. Kao deo, učestvujem u veličini, snazi, sigurnosti. Mazohista ne mora da donosi odluke. ne mora da rizikuje; on nikad nije sam - ali nije ni nezavisan; nema integritet; on se još nije potpuno rodio. U religioznom kontekstu predmet obožavanja se naziva idol; u svetovnom kontekstu mazohističkog ljubavnog odnosa suštinski mehanizam je isti - mehanizam idolatrije. Mazohistički odnos može da bude povezan sa fizičkom, seksualnom željom; u ovom slučaju ne radı se samo o potčinjavanju u kome učestvuje duh, već i celo telo. Može postojati mazohističko potčinjavanje sudbini, bolesti, ritmu muzike, orgiiastičkom stanju izazvanom drogama ili hipnotičkim transom — u svim ovim slučajevima osoba se odniče svog integriteta, čini sebe oruđem nekoga ili nečega izvan sebe; ona ne mora da rešava problem življenja kroz stvaralačku delatnost.

Aktivni oblik simbiotičkog spajanja je dominacija, ili da upotrebimo psihološki termin koji odgovara mazohizmu — sadizam. Sadistička osoba želi da pobegne od svoje usamljenosti i osećaja utamničenosti time što drugu osobu čini sastavnim delom sebe. Ona sebe precenjuje i uzdiže inkorporirajući drugu osobu koja je obožava.

Sadistička osoba je isto tako zavisna od potčinjene osobe koliko i ova od nje; nijedna ne može da živi bez one druge. Razlika je samo u tome što sadista zapoveda, izrabljuje, vređa, ponižava, a mazohista je dirigovan, izrabljivan, vređan, ponižavan. U stvarnom životu ovo je značajna razlika; u dubljem, emocionalnom smislu razlika nije toliko velika koliko ono što im je zajedničko: spajanje bez integriteta. Ako se ovo shvati, takođe nije iznenađujuće što ista osoba obično reaguje na oba načina, sadistički i mazohistički, po pravilu prema različitim objektima. Hitler je prema ljudima reagovao prvenstveno na sadistički način, ali zato mazohistički prema sudbini, istoriji, "višoj sili" prirode. Njegov kraj — samoubistvo usred opšte kataklizme je isto tako karakterističan kao i njegov san o uspehu — potpuna dominacija.²

Suprotno simbiotičkom sjedinjenju zrela ljubav je sjedinjenje pod uslovom očuvanja sopstvenog integriteta, sopstvene individualnosti. Ljubav je delatna moć čoveka, moć koja ruši zidove koji ga razdvajaju od bližnjih, koja ga ujedinjuje sa drugima; ljubav mu omogućava da prevaziđe osećaj izolacije i izdvojenosti, a ipak mu dopušta da bude svoj, da zadrži svoj integritet. U liubavi se događa paradoks da dva bića postaju jedno, a ipak ostaju dva.

Ako kažemo da je ljubav delatnost, suočavamo se sa teškoćom koja leži u dvosmislenom značenju ove reči. Pod "delatnošću", u modernom smislu, obično se podrazumeva radnja koja, uz utrošak energije, proizvodi promenu u postojećoj situaciji. Tako se čovek smatra delatnim ako se bavi nekim poslom, studira medicinu, radi na pokretnoj traci, pravi sto, ili se bavi sportom. Svim ovim delatnostima je zajednička usmerenost na postizanje spoljašnjeg cilja. Ono što nije uzeto u obzir je motivacija delatnosti. Uzmimo za primer čoveka koga osećaj duboke nesigurnosti i usamljenosti goni da neprestano radi; ili drugog koga tera ambicija ili pohlepa za novcem. U svim tim slučajevima osoba je rob strasti i njena je delatnost u stvari "pasivnost", jer je gonjena, ona je trpiteli, a ne delatnik. S druge strane, čovek koji mirno sedi i razmišlja bez ikakve druge svrhe ili cilja.

² Erih From: Bekstvo od slobode. Nolit. Beograd.

sem da iskusi sebe i svoje jedinstvo sa svetom, smatra se "pasivnim", jer on ništa ne "radi". U stvari, ovo stanie usredsređenog razmišljanja je najviša delatnost uopšte, delatnost duše, koja je moguća samo pod uslovom unutrašnje slobode i nezavisnosti. Jedan pojam delatnosti, onaj moderni, odnosi se na upotrebu energije za postizanje spoljašnjih ciljeva; drugi se pojam delatnosti odnosi na upotrebu čovekovih urođenih moći bez obzira da li je proizvedena bilo kakva spoljašnja promena. Ovaj drugi pojam delatnosti je najjasnije formulisao Spinoza. On pravi razliku između aktivnih i pasivnih afekata, "radnii" i "strasti". Kod aktivnog afekta čovek je slobodan, on je gospodar svog afekta; kod pasivnog afekta čovek je gonjen, objekat je motivacija kojih sam nije svestan. Tako Spinoza dolazi do tvrdnje da su vrlina i moć jedno te isto.3 Zavist, ljubomora, ambicija, sve vrste požuda su strasti: liubav je radnja, ispoljavanje ljudske moći koja može da se odvija samo u slobodi, a nikad pod prinudom.

Ljubav je delatnost, a ne pasivni afekat, ona je "istrajavanje", a ne "zaljubljivanje". Delatni karakter ljubavi najuopštenije se može opisati tvrdnjom da je

ljubav prvenstveno davanje, a ne primanje.

Sta je davanje? Ma kako izgledao jednostavan, odgovor na ovo pitanje je, u stvari, pun dvosmislenosti i zamršenosti. Najrasprostranjenije nerazumevanje je ono koje pretpostavlja da je davanje "odricanje od" nečega, lišavanje ili žrtvovanje. Osoba čiji se karakter nije razvio dalje od nivoa primalačke, izrabljivačke ili sakupljačke orijentacije, čin davanja doživljava na ovaj način. Tržišni karakter je voljan da daje, ali samo ako za uzvrat prima; za njega je davanje bez primanja prevara. 4 Ljudi čija je orijentacija pretežno neproduktivna osećaju davanje kao osiromašenje. Većina pojedinaca ovog tipa zato odbija da daje.

³ B. Spinoza: Etika, IV, def. 8.

⁴ Erih From: Covek za sebe.

Neki davanje smatraju vrlinom u smislu žrtve. Oni smatraju da, baš zato što je to bolno, *treba davati.* Za njih je vrlina davanja u samom činu prihvatanja žrtve. Norma da je bolje dati nego primiti znači da je bolje trpeti lišavanje, nego doživeti radost.

Za produktivni karakter, davanje ima potpuno drugo značenje. Davanje je najviši izraz moći. U samom činu davanja doživljavam svoju jačinu, svoje bogatstvo, svoju snagu. To iskustvo uvećane životnosti i moći ispunjava me radošću. Sebe doživljavam kao prebogatog, darežljivog, živog i zato radosnog. Davanje je veći izvor radosti od primanja, ne zato što je lišavanje, već zato što u činu davanja dolazi do izraza moja životnost.

Nije teško uočiti valjanost ovog principa ako ga primenimo na različite specifične fenomene. Najprostiji primer je iz oblasti seksa. Vrhunac seksualne funkcije muškarca leži u činu davanja; muškarac daje sebe, svoj seksualni organ, ženi. U trenutku orgazma on joj daje svoje seme. Ako je potentan, on ne može a da ne daje. Ako ne može da daje, on je impotentan. Ni kod žene proces nije drugačiji, samo je nešto složeniji. Ona se takođe daje; otvara dveri do svog ženskog središta; u činu primanja, ona daje. Ako je nesposobna za ovaj čin davanja, ako može samo da prima, ona je frigidna. Kod nje se čin davanja ponavlia, ali ne u funkciji ljubavnice, već majke. Detetu koje u njoj raste, ona daje nešto od sebe, daje mleko odojčetu, daje svoju telesnu toplinu. Bilo bi bolno ne davati.

U sferi materijalnih dobara davati znači biti bogat. Nije bogat onaj ko mnogo *ima*, već onaj ko mnogo *daje*. Tvrdica koji se stalno brine da nešto ne izgubi je, psihološki uzevši, jadnik, osiromašen čovek, bez obzira koliko ima. Bogat je svako ko je sposoban da daje. On sebe doživljava kao nekoga ko može nešto

⁵ Uporedi Spinozinu definiciju radosti.

od sebe preneti drugima. Samo onaj ko je lišen svega što prevazilazi gole potrebe održanja bio bi nesposoban da uživa u činu davanja materijalnih stvari. Ali, svakodnevno iskustvo pokazuje da ono što neko smatra minimalnim potrebama zavisi isto toliko od njegovog karaktera koliko i od njegove stvarne imovine. Dobro je poznato da siromasi radije daju nego bogati. Međutim, siromaštvo ispod određene granice može davanje da učini nemogućim, pa je zato ponižavajuće, ne samo zato što direktno prouzrokuju patnju, već i zato što siromašne lišava radosti davania.

Međutim, najvažnija sfera davanja nije sfera materijalnih dobara, već je to specifično ljudsko carstvo. Šta jedna osoba daje drugoj? Ona daje od sebe. onog najdragocenijeg što ima, daje od svog života. Ovo ne znači nužno da ona žrtvuje svoj život za druge, već da joj daje od onoga što u njoj živi; daje joj od svoje radosti, svog interesovanja, razumevanja, znanja, od svog humora, svoje tuge - sve izraze i manifestacije onoga što u njoj živi. Davanjem svog života ona obogaćuje drugu osobu, pojačavajući svoju sopstvenu životnost pojačava osećaj životnosti drugog. Ona ne daje da bi primila; samo po sebi, davanie ie izvanredna radost. Ali dajući, ona ne može a da nešto ne oživi u drugoj osobi, a to što je oživljeno povratno se u njoj odražava; u istinskom davanju ne može a da ne primi ono što joj se uzvraća. Davanje podrazumeva da smo i drugu osobu učinili davaocem i da zajedno delimo radost što je, zahvaljujući oboma, nešto zaživelo. U činu davanja nešto se rodilo i obe osobe koje u tome učestvuju blagodarne su zbog života koji je rođen zahvaljujući njima. U odnosu na ljubav to znači: ljubav je moć koja proizvodi liubay: impotencija je nesposobnost da se izazove liubav. Ovu je misao divno izrazio Marks: "Uzmimo", kaže on "čoveka kao čoveka i njegov odnos prema svetu kao ljudski, tada možeš da razmeniš ljubav samo za liubav, poverenie samo za poverenie itd. Ako

želiš da uživaš u umetnosti, moraš da budeš umetnički obrazovana osoba, ako želiš da imaš uticaja na druge ljude, moraš da budeš osoba koja druge ljude podstiče i unapređuje. Svaki tvoj odnos prema čoveku i prirodi mora da bude određeni izraz tvog stvarnog, individualnog života koji odgovara predmetu tvoje volje. Ako voliš, a ne izazivaš ljubav, tj. ako tvoja ljubav kao takva ne proizvodi ljubav, ako kao osoba koja voli putem ispoljavanja života ne postaneš voljena osoba, onda je tvoja ljubav nemoćna, ona je nesreća. Ali, davanje ne znači primanje samo u ljubavi. Nastavnika podučavaju njegovi studenti, glumca podstiče publika, psihoanalitičara leče njegovi pacijenti, pod uslovom da se međusobno ne tretiraju kao objekti, već da se odnose iskreno i produktivno.

Skoro da je nepotrebno naglasiti da ljubavna sposobnost kao čin davanja zavisi od razvoja karaktera određene osobe. Ona pretpostavlja dostizanje pretežno produktivne orijentacije; u takvoj orijentaciji osoba je prevazišla zavisnost, narcisoidnu svemoć, želju da druge izrabljuje ili da zgrće, a stekla je veru u svoje sopstvene ljudske moći, hrabrost da se na njih osloni u postizanju svojih ciljeva. U onoj meri u kojoj joj ovi kvaliteti nedostaju, ona se plaši da se daje, a time i da voli.

Osim u elementu davanja, delatni karakter ljubavi se ogleda i u činjenici da ona uvek sadrži izvesne osnovne elemente koji su zajednički svim oblicima ljubavi. To su *briga, odgovornost, poštovanje* i *znanje*.

Da ljubav sadrži brigu najočiglednije je u ljubavi majke prema detetu. Nikakvo uveravanje u njenu ljubav ne bi nam zvučalo iskreno kada bismo videli da ona svoje odojče zanemaruje, da ga ne hrani redovno, da mu ne obezbeđuje fizičku udobnost; ali, njena ljubav ostavlja na nas utisak ako vidimo da se brine za svoje dete. U tome nema razlike čak ni kod ljuba-

⁶ Karl Marks i Fridrih Engels: *Rani radovi,* Kultura, Beograd, 1953. str. 259.

vi prema životinjama ili cveću. Kad bi nam neka žena rekla da voli cveće, a mi videli da zaboravlja da ca zalije, ne bismo verovali u njenu "liubav". Ljubav ie delatna zainteresovanost za život i rast onoga što volimo. Tamo gde nema ove delatne zainteresovanosti, nema ni ljubavi. Ovaj element ljubavi je divno opisan u knjizi o Joni. Bog je rekao Joni da ode u Ninivu i upozori stanovnike da će biti kažnieni ukoliko ne poprave svoje grešne navike. Jona beži od s rog zadatka, jer se plaši da će se ljudi Ninive pokajati i da će im bog oprostiti. On je čovek sa snažnim smislom za rad i zakon, ali bez liubavi, Međutim, u pokušaju da se spase begom, nađe se u utrobi kita š'o simbolizuje stanje izolacije i zatvorenosti u koje ga je uvukao nedostatak liubavi i solidarnosti. Bog ga spasava i Jona odlazi u Ninivu. Propoveda stanovricima ono što mu je bog rekao i događa se baš ono čega se plašio. Liudi Ninive se pokaju za svoje grehe, meniaju svoje navike, a bog im oprašta i odlučuje ca ne razori grad. Jona je jako ljut i razočaran; on je želeo da se ispuni "pravda", a ne milost. Naizad nalazi utehu u senci drveta koje je, po božioj volji, izraslo za njega da bi ga zaštitilo od sunca. Ali, kad bog sasuši drvo. Iona je očajan i ljutito se žali bogu. Bog odgovara: "Tebi je žao tikve oko koje se nisi trudio niti si je gajio, već što u jednu noć izraste, to u drugu propadne. A zar ne treba ja da žalim Ninivu, veliki grad u kome ima više od sto dvadeset hiliada liudi. koji još ne znaju koja im je desna, a koja leva ruka. i mnogo stoke?" Božji odgovor Joni mora da se shvati simbolički. Bog objašnjava Joni da je suština ljubavi "truditi se" oko nečega i "starati se da nešto raste".

Briga i zainteresovanost sadrže i jedan drugi vid ljubavi: odgovornost. Danas se pod odgovornošću često podrazumeva dužnost, nešto što je pojedincu nametnuto spolja. Ali, dužnost u pravom značenju je potpuno dobrovoljan čin; ona je moj odgovor na potrebe drugog ljudskog bića, bilo da ih ono ispoljava ili ne. Biti odgovoran znači biti sposoban i spreman

na "odgovor". Jona se nije osećao odgovornim za stanovnike Ninive. On se, kao Kain, mogao zapitati: "Da li sam ja čuvar svoga brata?" Onaj ko voli oseća se odgovornim. Život njegovog brata nije samo bratovljeva briga, već i njegova sopstvena. Kao što se oseća odgovornim za samog sebe, tako se oseća odgovornim i za svoje bližnje. U slučaju majke i odojčeta, ova odgovornost se, uglavnom, tiče staranja o fizičkim potrebama. Kod ljubavi između odraslih osoba, ona se pretežno odnosi na psihičke potrebe druge osobe.

Odgovornost bi lako mogla da se izrodi u dominaciju i posesivnost da nema trećeg sastavnog dela liubavi, poštovanja (respekta). Poštovanje nije ni strah ni strahopoštovanie: ono označava, u skladu sa korenom reči (respicere - gledati), sposobnost da osobu vidimo onakvu kakva jeste, da budemo svesni njene jedinstvene individualnosti. Poštovanje znači našu zainteresovanost za drugu osobu da bi rasla i razviiala se onakva kakva jeste. Poštovanje zato podrazumeva odsustvo izrabljivanja. Želim da se voljena osoba razvija i raste zbog nje same, na svoj sopstveni način, a ne da bi meni služila. Ako volim druqu osobu, osećam da sam jedno s njim ili s njom, ali s niim takvim kakav jeste, a ne kakav bi mi bio potreban kao objekat koji će mi koristiti. Jasno je da je poštovanje moguće samo ako sam ja dostigao nezavisnost; ako sam mogu da stojim i hodam bez poštapania, bez potrebe da bilo koga izrabliujem ili nijme vladam. Poštovanie postoji samo na osnovu slobode: "l'amour est l'enfant de la liberte", kao što kaže stara francuska pesma: liubav je dete slobode, nikad dete dominacije.

Ne možemo da poštujemo neku osobu ako je ne poznajemo. Briga i odgovornost bi bili slepi, kad ih ne bi vodilo saznanje. Saznanje bi bilo prazno kad ga ne bi motivisala briga. Postoje mnogi slojevi saznanja; saznanje kao vid ljubavi ne ostaje na periferiji, već prodire do srži. Ono je moguće samo ako us-

pem da prevaziđem zaokupljenost sobom i drugu osobu vidim na njen sopstveni način. Mogu npr. znati da je određena osoba ljuta čak i ako to stvarno ne pokazuje; ali, mogu da je poznajem i mnogo dublje; tada znam da je uznemirena i zabrinuta, da se oseća usamljena, da oseća krivicu. Tada znam da je njena ljutnja samo ispoljavanje nečeg dubljeg i vidim je kao teskobnu i zbunjenu, tj. kao osobu koja pati, a ne kao ljutitu osobu.

Znanje je u još jednoj temeljnijoj vezi sa problemom ljubavi. Osnovna potreba da se spojimo sa drugom osobom, kako bi prevazišli tamnicu svoje izdvojenosti, u bliskoj je vezi sa drugom željom, specifičnom za čoveka, želiom za saznanjem "tajne čoveka". Kao što je život, po svojim čisto biološkim stranama, čudo i tajna, tako je i čovek u svojim ljudskim vidovima nedokučiva taina samom sebi — a i svom bližnjem. Mi poznajemo sami sebe, a ipak, čak i uz sve napore koje možemo da učinimo, sami sebe ne poznajemo. Mi znamo svog bližnjeg, a ipak ga ne poznajemo, jer mi nismo stvar, niti je to naš bližnji. Što zalazimo dalje u dubinu svog ili nekog drugog bića, sve više nam izmiče cili saznanja. Ipak, ne možemo se otresti želje da prodremo u tajnu ljudske duše, u najunutrašnijie jezoro koje čini "njega".

Ima jedan, očajnički put da se otkrije tajna: to je put potpune moći nad drugom osobom: moć koja je prisiljava da čini ono što mi hoćemo, oseća onako kako mi želimo, misli ono što mi tražimo, moć koja je pretvara u stvar, našu stvar, naš posed. Najviši stepen ovog pokušaja saznanja nalazimo u krajnostima sadizma, sposobnosti da ljudskom biću nanosimo bol; da ga mučimo, da ga prinudimo da kroz patnju oda svoju tajnu. U toj čežnji za prodiranjem u tajnu čoveka njegovu, pa zato i našu tajnu, leži suštinska motivacija dubine i intenziteta surovosti i destruktivnosti. Ovu ideju je na vrlo jezgrovit način izrazio Isak Babelj. On navodi reči prijatelja, oficira u ruskom građanskom ratu, koji je upravo na smrt izgazio svog

dojučerašnjeg gospodara: "Ubijanjem — ovako ću to reći — samo se otarasite momka... Ubijanjem nikad ne stižete do duše, tamo gde se ona nalazi u čoveku, i kako se ispoljava. Ali ja se ne štedim i više sam nego jedanput gazio neprijatelja preko jednog sata. Shvatate, želim da dođem do saznanja šta je stvarno život, kakav je život pod nogama."

Ovaj put do saznanja često se sasvim jasno vidi kod dece. Dete nešto rastavi ili razbije da bi o njemu steklo znanje. Ili raseče životinju ili surovo čupa krila leptiru da bi ga upoznao, da bi provalio u njegovu tajnu. Sama surovost je motivisana nečim dubljim; že-

ljom da se otkrije tajna stvari i života.

Drugi put saznavanja "tajne" je ljubav. Ljubav je delatno prodiranje u drugu osobu pri čemu je moja želja za saznanjem umirena sjedinjavanjem. U činu spajanja upoznajem tebe, upoznajem sebe, upoznajem svakoga — i "ne znam" ništa. Ja saznajem na jedini način na koji čovek može da sazna ono što je živo, pomoću doživljaja jedinstva, a ne putem onoga što može da nam pruži naša misao. Motiv sadiste je saznanje tajne, a ipak, on ostaje neznalica kakva je i pre bio. Raščerečio sam drugo biće, ud po ud, ipak, sve što sam postigao je da ga uništim. Ljubav je jedini put saznanja koji u činu jedinstva pruža odgovor na moje traganje. U činu ljubavi, davanja sebe, činu prodiranja u drugu osobu, ja pronalazim sebe, otkrivam sebe, otkrivam sebe, otkrivam sebe, otkrivam čoveka.

Čežnja za upoznavanjem sebe i svog bližnjeg izražena je u natpisu u Delfima "Upoznaj samog sebe." To je glavni podsticaj cele psihologije. Ali, ukoliko želimo da saznamo sve o čoveku, njegovu najunutrašnjiju tajnu, to se ne može postići saznanjem obične vrste, saznanjem samo putem mišljenja. Čak i kad bismo znali hiljadu puta više o sebi, nikad ne bismo stigli do dna. I dalje bismo samima sebi ostali zago-

⁷ I. Babelj: The Collected Stories (Sabrane priče) Criterion Book, New York 1955.

netka, kao što bi nam i naš bližnij ostao zagonetka. Jedini način potpunog saznanja je čin ljubavi: ovaj čin prevazilazi mišljenje, ne može da se izrazi rečima. On je odvažno uranjanje u iskustvo jedinstva. Međutim, saznanje kroz mišljenje, tj. psihološko saznanie, nužan je uslov potpunog saznavanja u činu ljubavi. Drugu osobu i sebe moram da posmatram objektivno, da bih mogao da vidim kakva je u stvari. ili bolje, da prevaziđem iluzije, iracionalno iskrivljenu sliku koju imam o njoj. Samo ako ljudsko biće poznajem objektivno, mogu u činu ljubavi da saznam njegovu krajnju suštinu.8

Problem saznanja čoveka je pandan religijskom problemu saznania boga. Tradicionalna teologiia pokušava da boga sazna putem mišlienia, da pravi iskaze o bogu. Pretpostavlia se da boga mogu da saznam svojim mišljenjem. U misticizmu koji je konsekventan ishod monoteizma. (kao što ću kasnije pokušati da pokažem), napušta se pokušaj saznavanja boga putem mišljenja i zamenjuje iskustvom jedinstva sa bogom u kome više nema mesta — a ni potrebe — za znanjem o bogu.

Doživljaj sjedinjavanja sa čovekom ili, religijski uzevši, sa bogom, nije nipošto iracionalan. Naprotiv, on ie, kao što ističe Albert Švaicer (Albert Schweitzer), posledica racionalizma, njegova najizazovnija i nairadikalnija posledica. On se ne zasniva na uviđaniu sporednih, već temelinih ograničenosti našeg saznania. To je saznanje da jako nikada nećemo "pojmiti" tajnu čoveka i kosmosa, ipak je možemo saznati u činu ljubavi. Psihologija kao nauka ima svoja ograničenja i, kao što je logična posledica teologije misticizam, tako je i krajnja posledica psihologije ljubav.

35 3*

⁸ Gornji iskaz sadrži važnu implikaciju o ulozi psihologije u savremenoj zapadnoj kulturi. Mada velika popularnost psihologije sigurno ukazuje na interesovanje za znanje o čoveku, ona danas takođe otkriva temeljni nedostatak ljubavi u ljudskim odnosima. Psihološko saznanie tako postaje zamena za potpuno saznanje u činu ljubavi, umesto da je samo korak ka njemu.

Briga, odgovornost, poštovanje i saznanje su uzajamno zavisni. Oni su sindrom stavova koje treba da ima zrela osoba, tj. osoba koja svoje sopstvene moći razvija produktivno, koja želi da ima samo ono što je zaslužila, koja je napustila narcisoidne snove o sveznanju i svemoći, koja je stekla skromnost zasnovanu na unutrašnjoj snazi koju može pružiti samo istinski produktivna delatnost.

Do sada sam govorio o ljubavi kao prevazilaženju ljudske izdvojenosti, kao ispunjenju čežnje za jedinstvom. Ali, iznad univerzalne, egzistencijalne potrebe za jedinstvom izranja mnogo određenija, biološka potreba: želia za siediniavaniem muškog i ženskog pola. Ideju te polarizacije najočialednije izražava mit po kome su muškarac i žena prvobitno bili jedno, pa su se razdvojili na polovine i otada nadalje svaki mužiak traži izgubljeni ženski deo sebe kako bi se s njim ponovo spojio. (Istu ideju prvobitnog jedinstva polova sadrži takođe i biblijska priča o Evi koja je napravljena od Adamovog rebra jako se u ovoj priči smatra, u skladu sa patrijarhalnim duhom, da je žena podređena muškarcu.) Značenje mita je dovolino jasno. Seksualna polarizacija tera čoveka da traži jedinstvo na specifičan način, kao sjedinjavanje sa drugim polom. Polarnost muškog i ženskog principa postoji takođe unutar svakog muškarca i svake žene. Baš kao što fiziološki i muškarac i žena imaju i hormone suprotnog pola, oni su biseksualni i u psihološkom smislu. Oni u sebi nose princip primanja i princip prodirania, materije i duha. Muškarac — i žena nalazi jedinstvo u sebi samo u sjedinjavanju svoje muške i ženske polarnosti. Ova polarnost je osnova svakog stvaralaštva.

Muško-ženska polarnost takođe je osnova međuljudskog stvaralaštva. Ovo je očigledno na osnovu biološke činjenice da je spajanje sperme i jajne ćelije osnova za rođenje deteta. Isto je i u čisto psihičkom carstvu; u ljubavi između muškarca i žene, svako od njih se ponovo rađa. (Homoseksualna devijacija

predstavlja neuspeh da se postigne polarizovano sjedinjenje, pa homoseksualac pati zbog nikad prevaziđene odvojenosti, neuspeh, koji, doduše, deli sa prosečnim heteroseksualcem koji ne može da voli.)

Ista polarnost muškog i ženskog principa postoji i u prirodi: ne samo kod životinja i biljaka, što je očigledno, već i kao polarnost dve temeljne funkcije, primanja i prodiranja. To je polarnost zemlje i kiše, reke i okeana, noći i dana, tame i svetla, materije i duha. Ovu je ideju divno izrazio veliki muslimanski pesnik i mistik, Rumi:

"Uistinu, nikada ljubavnik ne traži, da ga ne želi

njegova draga.

Kada grom ljubavi pogodi *ovo* srce, znaj da je ljubav i u *onom* srcu.

Kad ljubav prema bogu u tvom srcu naraste, nesumnjivo i tebe voli bog.

Ne čuje se zvuk pljeska ako ne dolazi od obe ruke.

Božanska mudrost je sudbina i zakon koji zapoveda da ljubimo jedni druge.

Zbog toga prazakona svaki se deo sveta združuje sa svojim parom.

S gledišta mudraca nebo je muškarac, a zemlja žena: zemlja gaji ono što s nebesa padne.

Kad je zemlja bez topline, nebesa je šalju, kad izgubi svežinu i vlagu, nebesa je podmlade.

Nebo kruži poput muža što uvek iznova snabdeva kuću.

I zemlja se o kućnim poslovima brine: porod nutka svojim plodovima.

Smatraj da su zemlja i nebo obdareni inteligencijom, jer rade isto što i inteligentna bića.

Zašto hrle poput ljubavnika dok ukus zadovoljstva jedno od drugog ne kušaju?

Bez zemlje, kako bi cvet i drvo cvali? Nebeska toplina i voda šta bi tada proizvele?

Kao što bog podari želju muškarcu i ženi na vjeki vjekov da se sjedinjenjem njihovim očuva svet, Tako i u svaki deo bića usadi želju za drugim delom.

Samo spolja neprijatelji su dan i noć, jer oba služe istoj svrsi,

Švaki u ljubavi sa drugim da usavrše svoj uzajamni rad,

Da nema noći, priroda čoveka ne bi platu primala, pa dan ne bi imao šta da troši. "9

Problem muško-ženske polarnosti vodi daljem razmatranju predmeta ljubavi i pola. Već sam govorio o Frojdovoj grešci što je u ljubavi video isključivo ızraz — ili sublimaciju — seksualnog instinkta, umesto da seksualnu želiu shvati kao jedno od ispoljavania potrebe za liubavlju i jedinstvom. Ali, Frojdova greška zadire i dublje. U skladu sa fiziološkim materijalizmom, seksualni instinkt je, po njemu, rezultat hemijski proizvedene telesne napetosti koja je bolna i traži rasterećenje. Cili seksualne želje je otklanjanje ove bolne napetosti. Ovo gledište ima vrednost u onoj men u kojoj seksualna želja deluje na isti način kao glad ili žeđ kada je organizam nenahranjen. Seksualna želja je, po ovom shvatanju, neka vrsta nelagodnosti koju seksualno zadovoljavanje otklanja. U stvari bi, ukoliko se prihvati takvo shvatanje seksualnosti, masturbacija bila idealno seksualno zadovoljenie. Ono što Froid, prilično paradoksalno, zanemaruje je psiho-biološki aspekt seksualnosti, muško-ženska polarnost i želia da se putem siedinienia ova polarnost premosti. Ovu čudnu grešku Froid je, verovatno, napravio zbog svoje krajnje patrijarhalnosti koja ga je navela na pretpostavku da je seksualnost po sebi muška i da zanemari specifičnost ženske seksualnosti. Ovu ideju on je izrazio u "Tri priloga teoriji seksa" tvrdnjom da je libido po pravilu "muške prirode", bez obzira da li se radi o libidu muškarca ili žene. Ista ideja, u racionalizovanom obliku, izraže-

 $^{^{\}rm 9}$ R.A. Nicholson: $Rum_{\rm i}$ George Allen and Unwin, Ltd, London, 1950, str. 122—3.

na je u Frojdovoj teoriji po kojoj mali dečak doživljava ženu kao kastriranog muškarca, a ona sama traga za različitim kompenzacijama zbog gubitka muškog polnog organa. Ali, žena nije kastrirani muškarac, a njena seksualnost ima specifično žensku, a ne "mušku prirodu".

Seksualna privlačnost između polova samo je delimično motivisana potrebom za oslobađanjem od napetosti, a većim delom potrebom za sjedinjavanjem sa drugim polom. U stvari, erotska privlačnost se nikako ne izražava samo kroz seksualnu privlačnost. Kao u seksualnoj funkciji, postoji muškost i ženskost i u karakteru. Muški karakter se može definisati preko kvaliteta prodornosti, vođstva, delatnosti, discipline i avanturizma: ženski karakter ima osobine produktivnog primanja, zaštite, realizma, izdržljivosti, materinstva. (Uvek se mora imati na umu da su u svakom pojedincu izmešane karakteristike oba pola, ali preovlađuju one koje se odnose na "njegov" ili "njen" pol.) Muškarac čije su muške karakterne crte slabo izražene, jer je emocionalno ostao dete, često će pokušati da ovaj nedostatak kompenzuje naglašavanjem svoje muške uloge u seksu. Rezultat je Don Žuan koji ima potrebu da dokaže svoju mušku smelost u seksu, jer je nesiguran u svoju muškost u karakterološkom smislu. Ako je paraliza muškosti izrazitija, glavna — izopačena — zamena za muškost postaje sadizam. Ako je ženska seksualnost slabo izražena ili izopačena, preobražava se u mazohizam ili posesivnost.

Frojd je kritikovan zbog precenjivanja seksa. Ova kritika je često bila podstaknuta željom da se iz Frojdovog sistema ukloni onaj element koji je izazivao kritiku i neprijateljstvo konvencionalnih duhova. Frojd je prozreo ove motive i baš zato se borio protiv svakog pokušaja da se izmeni njegova teorija seksa. Doduše, u njegovo vreme, Frojdova teorija je imala izazovan i revolucionaran karakter. Ali, ono što je bi-

lo prihvatljivo oko 1900. više nije prihvatljivo pedeset godina kasnije. Seksualni običaji su se toliko izmenili da Frojdove teorije više ne šokiraju zapadne srednje klase, a ortodoksni analitičari koji danas još uvek misle da su hrabri i radikalni kada brane Frojdovu teoriju seksa, smešni su u svom radikalizmu. U stvari, njihova grana psihoanalize je konformistička i ne pokušava da otvori psihološka pitanja koja bi vodila kritici savremenog društva.

Ja ne kritikujem Frojdovu teoriju zbog njegovog prenaglašavanja seksa, već zato što nije uspeo da ga shvati dovoljno duboko. On je preduzeo prvi korak da otkrije značaj međuljudskih strasti. On ih je, na osnovu svojih filozofskih pretpostavki, objasnio fiziološki. U daljem razvoju psihoanalize neophodno je da se Frojdovo shvatanje popravi i produbi, prevođenjem Frojdovih uvida iz fiziološke u biološku i egzistencijalnu dimenziju. 10

2. Ljubav između roditelja i dece

Dete bi u trenutku rođenja osećalo strah od smrti da ga milostiva sudbina nije poštedela bilo kakve svesti o teskobi koju sadrži odvajanje od majke i intrauterinog postojanja. Čak i pošto je rođeno, dete se jedva razlikuje od onoga što je bilo pre rođenja; ne može da raspoznaje objekte, još nije svesno sebe i sveta kao nečeg što je izvan njega. Ono samo oseća pozitivne podsticaje toplote i hrane, ali još ne razlikuje toplotu i hranu od njenog izvora: majke. Majka je toplina, majka je hrana, majka je euforično stanje

¹⁰ U svom kasnijem pojmu nagona života i smrti, Frojd je sam učinio prvi korak u ovom pravcu. Njegov pojam prvog (eros) kao principa sinteze i ujedinjenja je na nivou potpuno različitom od pojma libida. Ali, uprkos činjenici da su ortodoksni analitičari prihvatili teoriju o nagonima života i smrti, to nije odvelo do temeljne revizije pojma libida, naročito što se tiče kliničkog rada.

zadovoljstva i sigurnosti. Da upotrebim Frojdov termin, to je stanje narcisizma. Spoljašnja stvarnost, lica i stvari, imaju značaja samo u odnosu na to da li zadovoljavaju ili ne zadovoljavaju unutrašnje stanje tela. Realno je samo ono unutra; ono spoljašnje je realno samo u odnosu na moje potrebe, a nikad s obzirom na sopstvene kvalitete ili potrebe.

Kako se dete razvija i raste, postaje sposobno da opaža stvari onakve kakve su; osećaj sitosti počinje da razlikuje od bradavice, dojku od majke. Konačno, dete doživljava svoju žeđ, mleko koje je zadovoljava, dojku i majku kao različite entitete. Ono nauči da opaža i mnoge druge stvari kao međusobno različite. kao stvari koje imaju sopstveno postojanje. U ovom stadijumu ono uči da ih imenuje. U isto vreme uči da njima barata: uči da vatra peče i boli, da je majčino telo toplo i prijatno, da je drvo tvrdo i teško, da je hartija laka i da se može pocepati. Uči kako da se ponaša prema ljudima; ako jedem, majka mi se smeška, uzeće me u naručje ako plačem; pohvaliće me ako kakim. Sva ova iskustva se kristalizuju i sažimaju u doživljaju: voljen sam. Voljen sam, jer sam majčino dete. Voljen sam jer sam bespomoćan. Voljen sam, ier sam divan i vredan obožavanja. Voljen sam, jer sam potreban majci. Da to izrazimo u još opštijoj formuli: volien sam zbog onog što jesam ili, možda, preciznije, voljen sam zato što jesam. Ovaj doživljaj majčine ljubavi je pasivan. Nema ničeg što bi trebalo da radim da bih bio voljen - majčina ljubav je bezuslovna. Sve što treba je da postojim - da budem nieno dete. Maičina liubav je blaženstvo, mir, ne moramo da je steknemo niti zaslužimo. Međutim, kvalitet bezuslovnosti majčine ljubavi ima takođe i svoju negativnu stranu. Ona ne mora da se zasluži — ali takođe ona ne može ni da se stekne, proizvede, kontroliše. Ako postoji, ona je blagoslov, ako je nema, kao da je sva lepota iščezla iz života — i nema ničeg što bih mogao da učinim da je stvorim.

Za većinu dece u uzrastu pre osam i po do deset11 godina problem je skoro isključivo u tome da budu voljena, voljena zbog onog što jesu. Do ovog uzrasta dete još ne voli; ono je zahvalno i veselo, jer je voljeno. U ovoj fazi razvoja deteta pojavljuje se novi činilac: novo osećanie da se liubav može izazvati sopstvenom delatnošću. Prvi put dete pomišlia da majci (ili ocu) nešto da, nešto proizvede: pesmu, crtež ili što god drugo. Ideja ljubavi se u životu deteta prvi put preobražava iz "biti voljen" u voleti, stvarati ljubav. Treba da prođe mnogo godina od ovog početka do zrele ljubavi. Najzad je dete, koje sada već može biti adolescent, prevazišlo svoju egocentričnost: druga osoba više nije prvenstveno sredstvo za zadovoljenje sopstvenih potreba. Potrebe druge osobe su važne kao i sopstvene, u stvari, postaju i važniie. Dati, pruža veće zadovolistvo, veću radost nego primati: voleti je čak važnije nego biti voljen. Voleći. on je napustio zatvorsku ćeliju usamljenosti i izolacije koja je uspostavljena stanjem narcizma i egocentričnosti. On oseća novo jedinstvo, smisao deljenja s drugima, jedinstvenosti. I više od toga, on oseća moć da ljubav izazove ljubavlju, umesto da zavisi od primanja, umesto da bude voljen i zato mali, bespomoćan, loš — ili "dobar". Infantilna ljubav sledi princip: Volim, jer sam voljen. Zrela ljubav sledi princip: Volien sam, jer volim. Nezrela ljubav kaže: Volim te. ier si mi potreban. Zrela ljubav kaže: Potreban si mi ier te volim.

Razvoj sposobnosti za ljubav je u bliskoj vezi sa razvojem *objekta* ljubavi. U prvim mesecima i godinama dete je najprivrženije majci. Ova veza počinje pre trenutka rođenja, kada su, mada dvoje, majka i dete još uvek jedno. Sa rođenjem, menjaju se neki aspekti situacije, ali ne toliko koliko bi se moglo činiti. Dete, mada sada živi izvan majčine utrobe, još

¹¹ The Interpersonal Theory of Psychiatry (Interpersonalna teorija psihijatrije), Sullivan, London, Tavistock, 1955.

uvek potpuno zavisi od majke. Ali, iz dana u dan ono postaje sve nezavisnije; uči da hoda, govori, samostalno istražuje svet; veza sa majkom gubi nešto od svog vitalnog značaja, a sve važniji postaje odnos prema ocu.

Da bismo razumeli ovo pomeranje od majke ka ocu, moramo razmotriti suštinske razlike u kvalitetu majčinske i očinske ljubavi. O majčinskoj ljubavi smo već govorili. Ona je, po svojoj prirodi bezuslovna. Majka voli novorođenče ne zato što je dete ispunilo bilo kakav specifični uslov ili udovoljilo nekom specifičnom očekivanju, već zato jer je njeno dete. (Naravno, kada ovde govorim o majčinoj i očevoj ljubavi, govorim o "idealnim tipovima" u Verberovom ili arhetipovima u Jungovom smislu) — što ne znači da svaka majka i otac vole na taj način. Bezuslovna ljubay odgovara jednoj od najdubljih čežnij, ne samo deteta, već i svakog ljudskog bića; s druge strane. biti volien zbog svoje vrednosti, zato što to neko zaslužuje, uvek ostavlja sumnju; možda nisam ugodio osobi čiju ljubav želim, možda ovo, možda ono - tu ie uvek strah da bi ljubav mogla da nestane. Štaviše, "zaslužena" ljubav lako ostavlja gorak ukus da nisam voljen zbog sebe, da sam voljen samo zato što ugađam, da u krajnjem slučaju, uopšte nisam voljen, već iskorištavan. Nije čudo što nas čežnja za majčinskom ljubavlju ne napušta ni dok smo deca, ni kad odrastemo. Većina dece ima sreću da dobije majčinsku liubav (u kojoj meri, razmotrićemo kasnije). Kad odrastemo, ovu čežnju je mnogo teže zadovoljiti. U naioptimalnijem razvoju ona ostaje sastavni deo normalne erotske liubavi: ona se često izražava u religioznim, a još češće u neurotičnim oblicima.

Odnos prema ocu je sasvim drugačiji. Majka je dom iz koga dolazimo, ona je priroda, zemlja, okean; otac ne predstavlja takav prirodni dom. U prvim godinama njegovog života, on ima malo dodira sa detetom, i njegova važnost za dete, u ovom ranom periodu, ne može se porediti sa majčinom. Ali, mada otac

ne predstavlja prirodni svet, on predstavlja drugi pol ljudske egzistencije; svet misli, veštačkih predmeta, zakona i reda, discipline, putovanja i pustolovina. Otac poučava dete, pokazuje mu put u svet.

Ova funkcija je u bliskoj vezi sa onom koja se odnosi na socioekonomski razvoj. Kad je nastala privatna svojina, i kad je mogao da je nasledi jedan od sinova, otac je počeo da bira onog sina kome bi mogao ostaviti imovinu. Prirodno, to je bio sin koga je otac smatrao naipogodnijim da postane njegov naslednik, sin koji je najviše ličio na njega, i koga je prema tome, najviše voleo. Očinska ljubav je uslovna ljubav. Njen je princip "volim te zato što ispunjavaš moja očekivanja, vršiš svoju dužnost, jer si mi sličan". I očinska uslovna, kao i majčinska bezuslovna ljubav ima pozitivnu i negativnu stranu. Negativna strana je sama činjenica da se očinska ljubav mora zaslužiti. da može da se izgubi ako ne činimo ono što se od nas očekuje. Očinska ljubav je takve prirode da poslušnost smatra za najveću vrlinu, a neposlušnost za glavni greh - koji se kažnjava lišavanjem očinske ljubavi. Podjednako je važna i pozitivna strana. Pošto je njegova ljubav uslovna, mogu nešto da učinim da je zadobijem, mogu za nju da radim; ona nije, kao majčinska, izvan moje kontrole.

Stav oca i majke prema detetu odgovaraju njegovim sopstvenim potrebama. Odojčetu je, kako fiziološki, tako i psihološki, potrebna majčina bezuslovna ljubav i briga. Detetu posle šeste godine je potrebna i očeva ljubav, njegov autoritet i vođstvo. Uloga majke je da ga učini sigurnim u životu, očeva da ga poučava i vodi kako bi mogao da se uhvati u koštac sa problemima sa kojima se dete suočava u društvu u kome se rodilo. U idealnom slučaju, majčina ljubav ne sprečava dete da odraste, ne pokušava da iskoristi njegovu bespomoćnost. Majka treba da veruje u život, stoga ne sme da bude previše uznemirena da ne bi dete zarazila svojom teskobom. Želja za nezavisnošću deteta i konačnog odvajanja od nje treba da

bude deo njenog života. Očevu ljubav bi trebalo da vode principi i očekivanja; da se zasniva na strpljenju i toleranciji umesto na zastrašivanju i autoritarnosti. Ona bi dete koje raste sve više osposobljavala i konačno mu dopustila da, oslobodivši se očevog autoriteta, sam postane autoritet.

Najzad, zrela osoba je u razvoju došla do one tačke na kojoj predstavlja sopstvenu majku i oca. Ona ima, takoreći, majčinsku i očinsku savest. Majčinska savest kaže: "Nema ni nedela ni zločina koji bi te mogao lišiti moje ljubavi, moje želje da živiš i budeš srećan." Očinska savest kaže: "Učinio si zlo, ne možeš da izbegneš posledice tog zlodela, a pre svega, moraš promeniti svoje ponašanje ako hoćeš da te volim." Zrela osoba se oslobodila spoljašnjih likova maike i oca i izgradila ih u sebi. Međutim, nasuprot Froidovom poimu super-ega, ona ih nije u sebi izgradila utelovlieniem maike i oca, već izgrađivanjem majčinske savesti, na temelju svoje sposobnosti za liubav i očinske savesti, na osnovi svog uma i moći suđenja. Štaviše, zrela osoba voli i majčinskom i očinskom savešću uprkos činjenici da one na izgled protivreče jedna drugoj: ako bi zadržala samo očinsku savest, postala bi gruba i nehumana. Ako bi zadržala samo majčinsku savest, bila bi sklona da izgubi moć rasuđivanja i da sebe i druge spreči u razvoju.

U ovom razvoju od vezanosti za majku ka vezanosti za oca i njihovoj konačnoj sintezi, leži osnova mentalnog zdravlja i dostizanje zrelosti. Osnovni uzrok neuroze je neuspeh u ovom razvoju. Iako je potpunije razvijanje ove misli izvan delokruga ove knjige, neke kratke napomene mogu poslužiti razjašnjenju ove tvrdnje.

Jedan od uzroka neurotičnog razvoja može da bude to što dečak ima majku koja ga voli, ali je suviše popustljiva ili sklona dominaciji i slabog i nezainteresovanog oca. U ovom slučaju može se dogoditi fiksacija na ranom stupnju vezanosti za majku, a dečak se razvija u osobu koja je zavisna od majke, oseća

se bespomoćna, ima težnje karakteristične za primalačku osobu, tj. da prima, da bude zaštićena, zbrinuta, a nedostaju joj očinski kvaliteti — disciplina, nezavisnost, sposobnost da bude gospodar svog života. Ona može pokušati da nađe "majku" u svakom, ponekad u ženama, a ponekad i u muškarcima od autoriteta i vlasti. Ako je, s druge strane, majka hladna, ravnodušna i sklona dominaciji, potrebu za majčinskom zaštitom dečak može, ili da prenese na oca i na kasnije očinske likove — u kom slučaju je konačan rezultat sličan prethodnom - ili da se razvije u jednostranu, očinski orijentisanu osobu, potpuno odanu principima zakona, reda i autoriteta, a bez sposobnosti da očekuje ili primi bezuslovnu ljubav. Takav je razvoj još pojačan ako je otac autoritaran, a u isto vreme jako privržen sinu. Za svaki takav neurotičan razvoj je karakteristično da jedan od principa, očinski ili majčinski, ne uspeva da se razvije ili - a to je slučaj s težom neurozom — da se pobrkaju uloge majke i oca, kako u odnosu na spoljašnja lica, tako i u odnosu na njihove uloge unutar osobe. Dalja ispitivania mogu pokazati da se izvesne vrste neuroza, kao opsesivna neuroza, razvijaju pre na osnovu jednostrane vezanosti za oca, dok su druge kao histerija, alkoholizam, nemogućnost da se potvrdimo i realistički pristupimo životu, kao i depresije, rezultati vezanosti za maiku.

3. Objekti ljubavi

Ljubav nije prvenstveno odnos prema određenoj osobi; ona je stav, orijentacija karaktera koja određuje odnos čoveka prema svetu kao celini, a ne prema jednom "objektu" ljubavi. Ako čovek voli samo jednu osobu, a ravnodušan je prema ostatku svojih bližnjih, to nije ljubav, već simbiotička vezanost ili uvećani egotizam. Ipak, većina ljudi veruje da se ljubav uspostavlja posredstvom objekta, a ne posredstvom

sposobnosti. U stvari, oni čak veruju da je dokaz jačine njihove ljubavi to što osim "voljene" osobe ne vole nikog drugog. To je ista ona greška koju smo već pomenuli. Ne uviđajući da je ljubav delatnost, moć duše, čovek veruje da samo treba naći pravi objekat i sve ide samo od sebe. Taj se stav može uporediti sa stavom čoveka koji želi da slika, ali koji, umesto da uči da crta. tvrdi da upravo traga za pravim objektom, a kad ga nađe, divno će slikati. Ako istinski volim jednog čoveka, onda volim i sve ljude, volim svet, volim život. Ako nekom mogu reći "volim te", moram biti sposoban da kažem "u tebi volim svakoga, kroz tebe volim svet, u tebi volim i sebe".

Iz tvrdnje da je ljubav orijentacija koja se odnosi na sve, a ne na jednu osobu, ne sledi, međutim, shvatanje da nema razlike između različitih tipova ljubavi što zavisi od vrste objekta koji se voli.

a) Bratska liubav

Najtemeliniji oblik ljubavi koji leži u osnovi svih vrsta liubavi je bratska liubav. Pod tim podrazumevam osećaj odgovornosti, brige, poštovanja, poznavanja svakog drugog ljudskog bića, želju da se unapredi njegov život. O ovoj vrsti ljubavi govori Biblija kada kaže: "Liubi bližnieg svoga kao samog sebe." Bratska ljubav je ljubav prema svim ljudskim bićima: nju karakteriše upravo odsustvo isključivosti. Ako sam razvio sposobnost za liubav, onda ne mogu a da ne volim svoju braću. Bratska ljubav sadrži doživljaj jedinstva sa svim ljudima, ljudsku solidarnost, ljudsko izmirenje. Bratska ljubav se zasniva na doživljaju da smo svi jedno. Razlike u talentima, inteligenciji, znanju, su zanemarljive u poređenju sa ljudskom suštinom koja je zajednička svim ljudima. Da bismo iskusili ovaj identitet, nužno je da od periferije prodremo do srži. Ako na drugoj osobi vidim samo površinu. primećujem uglavnom razlike, ono što nas razdvaja. Ako prodrem do srži, uočavam naš identitet, naše

bratstvo. Ta povezanost iz središta u središte — umesto od periferije ka periferiji — je "središnja povezanost". Ili, kao što je Simon Vajl (Simone Weil) predivno izrazila: "Iste reči (npr. muž kaže ženi "volim te") mogu biti otrcane ili neobične zavisno od načina na koji su izgovorene. A ovaj način zavisi od dubine onog predela ljudskog bića iz koga one ističu, a da volja pritom nema nikakvog uticaja. I posredstvom čudesne saglasnosti one dospevaju do istog predela u onome ko ih čuje. Tako slušalac može da raspozna, ako uopšte ima moć raspoznavanja, u čemu je vrednost reči. "12"

Bratska ljubav je ljubav između jednakih, ali, zapravo, čak i kao jednaki, mi nismo uvek "jednaki"; u toliko u koliko smo ljudi, svima nam je potrebna pomoć, danas meni, sutra tebi. Ali, ova potreba za pomoći ne znači da je jedan bespomoćan, a drugi moćan. Bespomoćnost je prolazno stanje, a sposobnost da se stoji na sopstvenim nogama je stalna i zajednička.

Pa ipak, liubay prema bespomoćnom, liubay prema siromašnima i nepoznatima početak je bratske liubavi. Nema nikakve veličine u tome što se vole sopstvena kry i meso. Životinie vole svoju mladunčad i brinu se o njima. Ko je bespomoćan voli svog gospcdara, jer mu od njega zavisi život; dete voli svoje roditelie, jer su mu potrebni. Samo voleći one koji ne služe nekoj svrsi počinjemo da razvijamo ljubav. Značajno je da je u Starom zavetu, središnji objekat čovekove ljubavi, siromah, nepoznati, udovica i sircče, a konačno i narodni neprijateli. Egipćanin i Edcmit. Gajeći saosećanje prema bespomoćnom, u čoveku se začinje ljubav prema svom bratu; a u ljubavi prema sebi, on takođe voli onoga kome je potrebna pomoć, voli krhko, nesigurno ljudsko biće. Saosećanie podrazumeva element saznanja i identifikacije.

¹² Simone Weil: Gravity and Grace (Sila teže i milost), P. Putnam's Sons, New York, 1952. str. 117.

"Vama je poznato srce nepoznatog", kaže Stari zavet, "jer vi ste bili stranci u egipatskoj zemlji . . . zato volite nepoznatog!"¹³

b) Majčinska ljubav

Prirodom majčinske ljubavi smo se već bavili u prethodnom poglavlju u kome je razmatrana razlika između majčinske i očinske ljubavi. Majčinska ljubav ie, kao što sam rekao, bezuslovna afirmacija detetovog života i njegovih potreba. Ali, ovde se ipak mora dodati nešto važno. Afirmacija detetovog života ima dva vida: jedan je briga i odgovornost koji su apsolutno potrebni za održanje njegovog života i rasta. Drugi vid ide dalie od pukog održania. To je stav koji detetu uliva ljubav prema životu, koji u njemu stvara osećanje: lepo je živeti, dobro je biti mali dečak ili devojčica, dobro je postojati na ovoj zemlji. Ova dva vida majčinske ljubavi vrlo jezgrovito opisuje biblijska priča o stvaranju. Bog stvori svet i čoveka. Ovo odgovara brizi za puku egzistenciju i njeno potvrđivanje (afirmacija). Ali, Bog ide dalje od ovog minimuma potreba. Svakog dana, pošto su priroda - i čovek - stvoreni, Bog kaže: "To je dobro". Majčinska ljubav, kod ovog drugog koraka, čini da dete oseća: dobro je biti rođen: ona detetu uliva ljubav prema životu, a ne samo želju da ostane živo. Jedan drugi biblijski simbol može da se uzme kao izraz iste ideie. Obećana zemlia (zemlia je uvek simbol majčinstva) opisuje se kao "prepuna mleka i meda". Mleko je simbol prvog vida ljubavi, brige i afirmacije. Med simbolizuje slast života, ljubav prema njemu i radost što smo živi. Većina majki je sposobna da daje "mleko", ali samo mali broj i "med". Da bi bila

¹³ Istu ideju je izrazio Hermann Cohen u svojoj knjizi Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums (Religija uma iz jevrejskih izvora), 2. izdanje, J. Kaufmann Verlag, Frankfurt am Main, 1929, str. 168.

sposobna za davanje meda, majka ne sme biti samo "dobra majka", već i srećna osoba, a ovaj cilj mnogi ne postižu. Nije potrebno ni govoriti koliko to utiče na dete. Ljubav majke prema životu isto je tako prelazna kao i njena teskoba. Oba stava imaju veliki uticaj na čitavu ličnost deteta.

Nasuprot bratskoj i erotskoj ljubavi koje su ljubav među jednakima, odnos majke i deteta je, po samoj svojoj prirodi, odnos nejednakosti u kome je jednom potrebna svaka pomoć, a drugi je daje. Baš zbog ovog altrustičkog, nesebičnog karaktera, majčinska liubav je smatrana najvišim oblikom ljubavi i najsvetijom od svih emocionalnih veza. Međutim, izgleda da majčinska ljubav do punog izraza ne dolazi u ljubavi prema odojčetu, već u ljubavi prema detetu koje odrasta. U stvari, ogromna većina majki dete voli dok je malo i potpuno o njima zavisno. Većina žena želi decu, srećne su zbog novorođenčeta i prilježne u njegovom negovanju, uprkos činjenici da ništa ne "dobijaju" za uzvrat od deteta, osim osmeha ili izraza zadovolistva na njegovom licu. Čini se da je takav stav ljubavi delimično ukorenien u instinktivnom ustrojstvu koje se može naći kako kod životinja, tako i kod ljudske ženke. Ali, kakva god bila uloga ovog instinktivnog faktora, postoje i specifično ljudski psihološki faktori koji određuju ovu vrstu majčinske ljubavi. Jedan od njih se može naći u narcisoidnom elementu majčinske ljubvi. Sve dok dete oseća kao deo sebe, njena ljubav i zanesenost mogu biti zadovoljenje njenog narcizma. Druga motivacija se može naći u želji majke za vlašću ili posedovanjem. Za ženu posesivnu i sklonu dominaciji dete je prirodni objekat zadovoljenja, pošto je bespomoćno i potpuno podređeno njenoj volij.

Mada česte, ove motivacije su verovatno manje važne i manje univerzalne od one koju bismo mogli nazvati potreba za transcendencijom. Ova potreba za transcendencijom je jedna od najosnovnijih čovekovih potreba koja je ukorenjena u njegovoj samo-

svesti, u činjenici da on nije zadovoljan ulogom stvorenja, da sebe ne može da prihvati kao igračku sudbine. On ima potrebu da se oseća kao stvaralac koji transcendira pasivnu ulogu stvorenog bića. Ima mnogo načina da se to zadovoljstvo stvaranja postigne; najprirodniji, a takođe i najlakši način je briga i ljubav majke prema svom porodu. U detetu, ona sebe transcendira, ljubav prema njemu njenom životu daje značenje i smisao. (Baš u nemogućnosti muškarca da ovu potrebu za transcendencijom zadovolji rađanjem dece, leži njegov nagon da sebe transcendira stvaranjem veštačkih predmeta i ideja.)

Ali, dete mora da raste. Ono mora da se odvoji od majčine utrobe, od majčinih grudi; konačno mora da postane potpuno samostalno liudsko biće. Prava suština majčinske ljubavi je da se brine za razvoj deteta, a to podrazumeva i želiu da se dete odvoji od nie. U erotskoj ljubavi dva čoveka koja su bila razdvojena, postaju jedno. U majčinskoj ljubavi se dva čoveka koji su bili jedno, razdvajaju. Majka mora ne samo da toleriše, već i da želi i podrži odvajanje deteta. Tek u ovoj fazi majčinska ljubav postaje tako težak zadatak koji zahteva nesebičnost, sposobnost da se da sve, ne tražeći ništa za uzvrat, sem sreće voljenog deteta. Upravo u ovoj fazi mnoge majke padaju na ispitu majčinske ljubavi. Narcisoidna, posesivna, žena sklona dominaciji može biti uspešna u "majčinskoj ljubavi" dok je dete malo. Samo žena koja ume da voli, žena koja je srećnija kada daje, nego kad prima, koja čvrsto stoji na sopstvenim nogama, može istinski voleti dete kada se ono nalazi u procesu odvajanja.

Majčinska ljubav prema detetu koje odrasta, ljubav koja ne traži ništa za sebe, možda je najteže ostvariv oblik ljubavi, a veoma lako zavara zbog lakoće s kojom majka može da voli svoje malo dete. Ali, baš zbog ove teškoće, žena kao majka može istinski da voli samo ako uopšte može voleti: ako je sposobna da voli svog muža, nepoznate, sva ljudska

4* 51

bića. Žena koja nije sposobna da voli na ovaj način može da bude odana majka dok je dete malo, ali ne i prava majka ako nije spremna da podnese odvajanje i da voli čak i nakon odvajanja.

c) Erotska ljubav

Bratska ljubav je ljubav među jednakima, majčinska ljubav je ljubav prema bespomoćnom. Iako se međusobno razlikuju, zajedničko im je to što, po samoj svojoj prirodi, nisu ograničene na jednu osobu. Ako volim svog brata, volim svu svoju braću; volim li svoje dete, volim svu svoju decu; i više od toga, volim svu decu, sve kojima je potrebna moja pomoć. Erotska ljubav je drugačija od ovih oblika ljubavi; ona je žudnja za potpunim stapanjem, za sjedinjavanjem sa drugom osobom. Po svojoj prirodi ona je isključiva, a ne univerzalna; od svih ljubavi koje postoje ona je možda najvarljiviji oblik.

Pre svega, ona se često brka sa eksplozivnim doživljajem "zaljubljivanja", iznenadnim rušenjem bariiera koje su do tog trenutka postojale između dva stranca. Ali, kao što je ranije istaknuto, ovo je iskustvo iznenadne prisnosti po svojoj prirodi kratkotrajno. Pošto su stranci postali bliske osobe, nema više barijera koje treba srušiti, pa, prema tome, ni iznenadno postignute bliskosti. Voliena je osoba postala isto tako poznata kao i sopstvena. Ili, možda bi bolje bilo reći, isto tako malo poznata. Kada bismo dublje poznavali drugu osobu, kada bismo mogli iskusiti beskonačnost njene ličnosti - druga nam osoba nikad ne bi bila tako bliska - i čudo rušenje barijera bi moglo da se dešava svaki dan iznova. Ali, većina ljudi brzo istraži i iscrpe, kako svoju sopstvenu, tako i druge ličnosti. Za njih se prisnost uspostavlja prvenstveno kroz seksualni dodir. Pošto odvojenost druge osobe doživliavaju kao fizičku odvojenost, fizičko siedinjenje znači prevazilaženje odvojenosti.

Osim toga, postoje i drugi faktori koji su mnogim

ljudima znak da je odvojenost prevaziđena. Govoriti o ličnom životu, o sopstvenim nadama i brigama, pokazati svoje bezazlene ili detinjaste osobine, uspostaviti zajednički interes u odnosu prema svetu, sve se to smatra prevazilaženiem odvojenosti. Prisnošću se smatra čak i pokazivanje sopstvene ljutine, mržnje, potpunog nedostatka uzdržavanja, čime može da se objasni izopačena privlačnost koju mnogi bračni parovi osećaju jedno prema drugom, koji su, izgleda, prisni samo kada su u krevetu ili kada jedno na drugom osobom, novim strancem. Ponovo stranca pretvaramo u "blisku osobu", opet je doživljaj zaljubljivanie. Posledica toga ie da čovek traži liubav sa drugom osobom, novim strancem. Ponovo stranca pretvaramo u "blisku osobu", opet je doživljaj zaljubljivania očaravajući i snažan, i opet polako slabi, a završava se želiom za novim osvajanjem, novom ljubavliu — uvek uz iluziju da će nova ljubav biti drugačija od prethodnih. Te iluzije, u velikoj meri, podstiče varliivi karakter seksualne želie.

Seksualna želja teži ka stapanju — ona nipošto nije samo fizička glad, oslobođenje od bolne napetosti. Ali, koliko i ljubav, seksualnu želju može da podstakne teskoba samoće, želja da se osvaja ili da se bude osvojen, taština, želja da se povredi ili čak uništi. Izgleda da seksualna želja mora da se spoji ili da bude podstaknuta bilo kojom jakom emocijom, a ljubav je samo jedna od njih. Zbog toga što većina ljudi seksualnu želju povezuje sa idejom ljubavi, oni lako izvedu pogrešan zaključak da se uzajamno vole onda kad se fizički žele. Ljubav može da izazove želju za seksualnim sjedinjavanjem; u tom slučaju fizičkom odnosu nedostaje požuda, želja da se osvaja ili da se bude osvojen, već je on natopljen nežnošću. Ako želja za fizičkim sjedinjavanjem nije podstaknuta ljubavlju, ako erotska ljubav nije istovremeno i bratska liubav, ona ne vodi sjedinjavanju, sem u orgijastičkom, prolaznom smislu. Seksualna privlačnost stvara. za trenutak, iluziju jedinstva, pa ipak, bez ljubavi to "sjedinjavanje" ostavlja strance isto toliko udaljenim koliko su i pre bili — ponekad se jedno drugog stide ili se čak mrze, jer kad privid iščezne, oni svoje otuđenje osete još napadnije nego pre. Nežnost nipošto nije, kao što je Frojd verovao, sublimacija seksualnog instinkta; ona je direktan rezultat bratske ljubavi i postoji kako u fizičkim, tako i u nefizičkim oblicima ljubavi.

U erotskoj liubavi postoji isključivost koja nedostaje bratskoj i majčinskoj ljubavi. Ovaj isključivi karakter erotske ljubavi zahteva dalju raspravu. Isključivost erotske ljubavi se često pogrešno tumači, kao posesivna veza. Često možemo sresti dvoje ljudi koji "se vole", a ne osećaju ljubav ni prema kom drugom. Njihova je ljubav, u stvari, egotizam udvoje (a deux). Oni se poistovećuju rešavajući problem odvojenosti tako što pojedinca udvostručuju. Oni imaju osećaj da su prevazišli samoću, a ipak, pošto su odvojeni od ostatka čovečanstva, oni ostaju odvojeni jedno od drugog i otuđeni od sebe: njihov doživljaj jedinstva ie privid. Erotska liubav je isključiva, ali ona u drugoj osobi voli celo čovečanstvo, sve što je živo. Ona je isključiva jedino u tom smislu što potpuno i snažno moqu da se siedinim samo s iednom osobom. Erotska ljubav isključuje ljubav prema drugima samo u smislu erotskog stapanja — u smislu potpunog učestvovanja u svim vidovima života - a ne u smislu duboke bratske ljubavi.

Erotska ljubav, ukoliko je ljubav, pretpostavlja jedno: da potiče iz suštine mog bića i da i drugu osobu doživljavam kroz suštinu njegovog ili njenog bića. U suštini, sva ljudska bića su jednaka. Svi smo mi deo Jednog; mi smo Jedno. Ako je to tako, ne bi trebalo da bude važno koga volimo. Ljubav po svojoj suštini treba da bude čin volje, odluke da svoj život potpuno posvetim životu jedne druge osobe. I zaista, ovo načelno utemeljuje ideju o neraskidivosti braka kao i mnoge forme tradicionalnog braka u kome se partneri nikada uzajamno ne biraju, već su jedno za

drugo izabrani — a ipak se od njih očekuje da se vole. U savremenoj zapadnoj kulturi ova ideja se smatra potpuno pogrešnom. Ljubav bi trebalo da bude rezultat spontane emocionalne reakcije, osećanja koje nas zgrabi iznenada i kome ne možemo da se odupremo. U tom svetlu se kod pojedinaca o kojima je reč vide samo posebnosti — a ne činjenica da su svi muškarci deo Adama, a sve žene deo Eve. Previda se važan faktor erotske ljubavi, volja. Voleti nekoga nije samo jako osećanje — to je odluka, sud, obećanje. Kad bi ljubav bila samo osećanje, obećanje da ćemo jedno drugo zauvek voleti, ne bi imalo smisla. Osećanje nastaje, a može i da nestane. Kako mogu da procenim da će večno trajati, ako moj čin ne uključuje sud i odluku?

Imajući sve to u vidu, neko može da zaključi da je ljubav isključivo čin volje i obaveze i da je stoga u suštini beznačajno o kakvim se osobama radi. Bilo da je brak ugovorio neko drugi, ili je ishod individualnog izbora, jednom kad je zaključen, čin volje će osigurati održanje ljubavi. Izgleda da ovo gledište previđa paradoksalni karkater ljudske prirode i erotske ljubavi. Mi smo svi Jedno, a ipak, svako od nas je jedinstveno, neponovljivo biće. U našim odnosima ponavlja se isti paradoks. Ukoliko smo svi jedno, svakoga možemo voleti na isti način, u smislu bratske ljubavi. Ali, u toliko i u koliko smo različiti, erotska ljubav zahteva izvesne specifične, veoma individualne elemente koji postoje između nekih, ali ne i svih ljudi.

Zato su oba gledišta, ono o erotskoj ljubavi kao potpuno individualnoj privlačnosti, nečem jedinstvenom u odnosu dve specifične osobe, kao i drugo gledište po kome erotska ljubav nije ništa drugo do čin volje, tačna — ili, prikladnije rečeno, tačno nije ni jedno ni drugo. Stoga je ideja o vezi koja lako može da se raskine ako je neuspešna, isto tako pogrešna kao i ideja da se veza ne sme prekinuti ni u kom slučaju.

d) Ljubav prema sebi 14

Mada nikakav prigovor ne izaziva to što se pojam ljubavi primenjuje na različite objekte, široko je rasprostranjeno mišljenje da je ljubav prema drugima vrlina, a ljubav prema sebi greh. Pretpostavlja se da u onoj meri u kojoj volim sebe, ne volim druge, da je ljubav prema sebi isto što i sebičnost. Ovo gledište nas vraća daleko u prošlost zapadnog mišlienia. Kalvin o ljubavi prema sebi govori kao o "pokvarenosti"15. Froid o liubavi prema sebi govori jezikom psihijatrije, pa ipak, njegov vrednosni sud je isti kao i Kalvinov. Za njega je ljubav prema sebi isto što i narcisizam, okretanie libida ka samom sebi. Narcisizam je najraniji stepen ljudskog razvoja a osoba koja se u kasnijem životu vratila na narcisojdni stepen nesposobna je za ljubav: u ekstremnom slučaju, ona je luda. Froid je pretpostavio da je ljubav ispoljavanje libida i da je libido, okrenut prema drugima — liubav; ili prema sebi — narcisizam. Tako se liubav i ljubav prema sebi uzajamno isključuju u smislu da što je više jedne, to je manje druge. Ako je ljubav prema sebi rđava, onda je nesebičnost vrlina.

¹⁴ Paul Tilih (Paul Tillich) u prikazu Zdravog društva u časopisu "Pastoralna psihologija", septembar 1955, sugerisao je da bi bilo bolje da se ispusti dvosmisleni termin "ljubav prema sebi" i zameni terminom "prirodno potvrđivanje samog sebe" ili "paradoksalno prihvatanje samog sebe". Koliko god da shvatam prednosti njegovog predloga, u ovoj tački s njim ne mogu da se složim. U terminu "ljubav prema sebi" mnogo je jasnije da on sadrži paradoksalni element ljubavi prema sebi. Izražena je činjenica da je ljubav stav koji je isti prema svim objektima, uključujući i mene. Takođe se ne sme zaboraviti da termin "ljubav prema sebi", u smislu u kome se ovde upotrebljava, ima čitavu istoriju. U zapovedi "Ljubi bližnjeg svog kao samog sebe", Biblija govori o ljubavi prema sebi, a Majster Ekhart (Meister Eckhart) govori o ljubavi prema sebi u potpuno istom smislu.

J. Kalvin (Calvin): Institutes of the Christian Religion (Osnove hrišćanske religije), na engleski preveo J. Albau, Presbyterian Board of Christian Education, Philadelphia, 1928. pogl. 7, par. 4, str. 622.

Postavlja se pitanje: da li psihološko posmatranje podržava tezu o temeljnoj protivurečnosti između ljubavi prema sebi i ljubavi prema drugima? Da li je ljubav prema sebi isto što i sebičnost ili su one suprotnosti? Štaviše, da li je sebičnost modernog čoveka zaista briga za sebe kao pojedinca sa svim njegovim intelektualnim, emocionalnim i čulnim mogućnostima? Zar "on" nije postao privesak svoje društveno-ekonomske uloge? Da li je njegova sebičnost isto što i ljubav prema sebi ili je izaziva baš njeno odsustvo?

Pre nego što počnemo raspravu o psihološkom vidu sebičnosti i ljubavi prema sebi, treba ukazati na logičku grešku u shvatanju da se ljubav prema drugima i liubav prema sebi uzajamno isključuju. Ako je voleti svog bližnieg, kao ljudsko biće, vrlina, mora takođe biti vrlina, a ne porok, da volim sebe jer sam i sam ljudsko biće. Ne postoji pojam čoveka u koji nisam uključen i ja sam. Učenje koje zagovara takvo isključivanje dokazuje da je u sebi protivurečno. Ideja izražena u Bibliji "Liubi bližnjeg svoga kao samog sebe" podrazumeva da se poštovanje sopstvenog integriteta i jedinstvenosti, ljubav prema sebi i razumevanje sopstvenog pojedinstva, ne može odvojiti od razumevanja drugog pojedinca, poštovanja i ljubavi prema njemu. Ljubav prema sopstvenom pojedinstvu je neodvojivo povezana sa ljubavlju prema svakom drugom biću.

Sada smo stigli do osnovnih psiholoških premisa na kojima počivaju zaključci našeg dokaza. Uopšte uzevši, to su sledeće premise: "objekt" naših osećanja i stavova nisu samo drugi, već i mi sami; stavovi prema drugima i prema sebi, daleko od toga da su kontradiktorni, u osnovi su konjunktivni. U odnosu na problem o kome je reč, to znači: ljubav prema drugima i ljubav prema sebi nisu alternativne. Naprotiv, stav ljubavi prema sebi naći će se kod svih koji su sposobni da vole druge. S obzirom na vezu između "objekta" i sopstvenog pojedinstva, ljubav je, u prin-

cipu, nedeliiva. Prava liubay je izraz produktivnosti i podrazumeva brigu, poštovanje, odgovornost i znanie. Ona nije "afekat" u smislu da smo od nekog aficirani, već delatna težnia da voliena osoba raste i bude srećna, težnja koja je ukorenjena u sopstvenoj sposobnosti za liubav.

Voleti nekoga, to je aktualizacija i koncentracija ljubavne moći. Temeljna afirmacija koju sadrži ljubav usmerena je na voljenu osobu kao otelovljenje suštinski ljudskih kvaliteta. Ljubav prema jednoj osobi podrazumeva ljubav prema čoveku kao takvom. Vrsta "podele rada", kako je to nazvao Vilijam Džems (William James), prema kojoj neko voli svoju porodicu, a bezosećajan je prema "strancu", znak je temeljne nesposobnosti da se voli. Liubav prema čoveku nije, kako se često pretpostavlja, apstrakcija koja dolazi nakon liubavi prema određenoj osobi, već je niena pretpostavka, mada se genetski stiče kroz liubay prema određenim pojedincima.

Iz ovoga sledi da moje sopstveno pojedinstvo mora da bude objekat moje ljubavi isto toliko koliko i druga osoba. Afirmacija sopstvenog života, sreće, rasta, slobode, ukorenjena je u sopstvenoj sposobnosti za ljubav, tj. u brizi, poštovanju, odgovornosti i znanju. Ako je pojedinac sposoban da voli produktivno, on voli i sebe: ako može da voli samo druge, ne

može da voli uopšte.

Ako prihvatimo da su liubav prema sebi i prema drugima u principu povezane, kako da objasnimo sebičnost koja očialedno isključuje svaku istinsku brigu za druge? Sebična osoba je zainteresovana samo za sebe, želi sve za sebe, nikakvo zadovoljstvo ne oseća u davanju, već samo u primanju. Spoljašnji svet aleda samo iz uala moquénosti da iz niega nešto izvuče: nioj nedostaje interes za potrebe drugih i poštovanje njihovog dostojanstva i integriteta. Ona ne može da vidi ništa sem sebe; svaku osobu i svaku stvar procenjuje na osnovu toga koliko joj koriste; ona ie suštinski nesposobna da voli. Zar to ne dokazuie da su briga za druge i briga za sebe neizbežna alternativa? Bilo bi tako kada bi sebičnost i liubav prema sebi bili isto. Ali, upravo je takva pretpostavka greška koja, u bavljenju našim problemom, vodi mnogim pogrešnim zaključcima. Sebičnost i ljubav prema sebi, daleko od toga da su identične, u stvari su suprotnosti. Sebična osoba ne voli sebe previše. već premalo; u stvari, ona sebe mrzi. Ovaj nedostatak naklonosti i brige za sebe koji je samo izraz njene neproduktivnosti, ostavlja je praznu i frustriranu. Ona je nužno nesrećna i teskobno zaokupljena time kako da od života ugrabi zadovoljstva u čijem postizanju sama sebe sprečava. Čini se da se ona previše brine o sebi, a u stvari, ona samo bezuspešno pokušava da priknje i kompenzuje svoj neuspeh u vođenju brige o svom stvarnom pojedinstvu. Frojd drži da je sebična osoba narcisoidna, kao da je svoju ljubav povukla od drugih i usmerila je na sopstvenu osobu. Istina je da su sebične osobe nesposobne da vole druge, ali one nisu sposobne da vole ni sebe.

Sebičnost ćemo lakše razumeti ako je uporedimo sa strasnom brigom za druge koju npr. nalazimo kod suviše brižne majke. Mada svesno veruje da je izuzetno naklonjena svom detetu, ona, u stvari, gaji duboko potisnuto neprijateljstvo prema objektu svoje brige. Ona je suviše brižna ne zato što svoje dete voli suviše, već zato što mora da kompenzuje svoj

nedostatak sposobnosti da ga uopšte voli.

Ova teorija o prirodi sebičnosti rođena je iz psihoanalitičkog iskustva sa neurotičnom "nesebičnošću", simptomom neuroze koji je posmatran na ne malom broju ljudi koje obično ne muči baš taj simptom, već drugi koji je s njim u vezi, kao npr. depresija, umor, nesposobnost za rad, neuspeh u ljubavnim vezama itd. Nije u pitanju samo to što se nesebičnost ne oseća kao "simptom"; ona je često iskupljujuća karakterna crta kojom se takvi ljudi ponose. "Nesebična" osoba "ne želi ništa za sebe"; ona "živi samo za druge", ponosi se time što sebe ne smatra važnom.

Zbunjena je što je, uprkos svojoj nesebičnosti, nesrećna i što su njeni odnosi sa najbližima nezadovoljavajući. Analitički rad pokazuje da njena nesebičnost nije nešto odvojeno od drugih simptoma, već je jedan od njih, u stvari, najvažniji; da je paralizovana u svojoj sposobnosti da voli ili da u bilo čemu uživa, da je prožeta neprijateljstvom prema životu i da se iza fasade nesebičnosti skriva suptilna, ali ništa manje snažna, egocentričnost. Ova se osoba može izlečiti samo ako se njena nesebičnost protumači kao simptom među ostalim simptomima, kako bi se mogao ispraviti njen nedostatak produktivnosti u kome se korene kako njena nesebičnost, tako i njene druge nevolje.

Priroda nesebičnosti postaje naročito jasna preko svog dejstva na druge, u našoj kulturi najčešće preko deistva što ga "nesebična" majka ima na svoju decu. Ona veruje da će putem njene nesebičnosti njena deca iskusiti šta znači biti voljen i za uzvrat naučiti šta znači voleti. Rezultat njene nesebičnosti, međutim, uopšte ne odgovara njenim očekivanjima. Deca ne pokazuju sreću osoba koje su uverene da su voliene; ona su zabrinuta, prenapregnuta, u strahu od majčinog neodobravanja i u brizi da ne žive prema njenim očekivanjima. Ona su, obično, zaražena majčinim skrivenim neprijateljstvom prema životu koje više osećaju, nego što ga jasno prepoznaju, a najzad i sama bivaju njime preplavljena. Sve u svemu, uticaj "nesebične" ne razlikuje se mnogo od "uticaja" sebične majke; u stvari, često je i gore, jer majčina nesebičnost sprečava decu da je kritikuju. Njihova je obaveza da je ne razočaraju: pod maskom vrline njih uče da preziru život. Ako neko ima priliku da prouči uticaj majke koja sebe istinski voli, može videti da. u sticanju iskustva šta je ljubav, radost i sreća za dete nije ništa poučnije od majke koja voli i sebe.

Te se ideje o ljubavi prema sebi najbolje mogu sažeti citatom Majstera Ekharta (Meister Eckhart): "Ako voliš sebe, voliš i druge kao sebe. Sve dok drugu osobu voliš manje nego sebe, nećeš uspeti da stvarno voliš sebe, ali ako voliš sve jednako, uključujući i sebe, volećeš ih kao jednu osobu, a ta osoba je i bog i čovek. Tako je veliki i pravedan onaj ko, voleći sebe, jednako voli i druge. "16"

e) Ljubav prema bogu

Utvrdili smo da je osnova naše potrebe za ljubavlju doživljaj odvojenosti i potreba koja iz njega proizlazi da se prevaziđe teskoba odvojenosti putem doživljaja sjedinjenja. Religijski oblik ljubavi, ono što se naziva ljubav prema bogu, psihološki govoreći, nije drugačije. Ona proističe iz potrebe da se prevaziđe odvojenost i postigne jedinstvo. U stvari, ljubav prema bogu ima isto toliko različitih kvaliteta i vidova koliko i ljubav prema čoveku — a u priličnoj meri nailazimo i na iste razlike.

U svim teističkim religijama, bilo da su politeističke ili monoteističke, bog predstavlja vrhovnu vrednost, najviše dobro. Stoga specifično tumačenje boga zavisi od toga šta je za nekoga najviše dobro. Da bi razumeli pojam boga, moramo zato da krenemo od analize karakterne strukture osobe koja veruje u boga.

Razvoj ljudske vrste, onoliko koliko ga uopšte poznajemo, može se opisati kao izranjanje čoveka iz prirode, oslobađanje od majke, od veza krvi i tela. U početku ljudske istorije čovek se, mada izbačen iz prvobitnog jedinstva sa prirodom, još uvek drži primarnih veza. On nalazi sigurnost u vraćanju, u zadržavanju primarnih veza. On još uvek ima osećaj da je isto što i svet životinja i bilja, a jedinstvo pokušava da pronađe u stapanju sa prirodnim svetom. Mnoge primitivne religije svedoče o tom stepenu razvoja. Životinja se preoblikuje u totem; životinjske maske

¹⁶ Meister Eckhart, preveo R.B. Blakeny, London, Watkins, 1955.

se nose u najsvečanijim religijskim obredima ili u ratu; životinja se obožava kao bog. U kasnijoj fazi razvoja, kada se ljudska veština razvila do stepena zanatske i umetničke veštine, kada čovek nije više zavisio iskliučivo od darova prirode — voća koje nalazi i životinja koje ubija — proizvod svojih sopstvenih ruku čovek preobražava u boga. Ovo je faza obožavanja idola izrađenih od gline, srebra ili zlata. Čovek projektuje svoje sopstvene moći i veštine u stvari koje pravi i tako u otuđenom obliku obožava svoju smelost, svoje tvorevine. U još kasnijoj fazi čovek svojim bogovima daje oblik ljudskih bića. Izgleda da se to moglo desiti samo onda kada je stekao još više svesti o sebi i kada je otkrio da je čovek najviša i najplemenitija "stvar" na svetu. U ovoj fazi obožavanja antropomorfnog boga, razvoj ima dve dimenzije. Prva se odnosi na žensku ili mušku prirodu bogova, a druga na stepen zrelosti koji je čovek dostigao i koji određuje prirodu njegovih bogova i prirodu njegove ljubavi prema njima.

Recimo prvo nešto o razvoju: od religija u čijem je središtu majka do religija u čijem je središtu otac. Na osnovu velikih i presudnih otkrića Bahofena (Bachofen) i Morgana (Morgan) sredinom 19. veka i uprkos tome što su njihova otkrića naišla na otpor u akademskim krugovima, teško se može sumnjati u to da je, bar u mnogim kulturama, faza matrijarhata u religiji prethodila fazi patrijarhata. U fazi matrijarhata najviše biće je majka. Ona je boginja, ona je takođe autoritet u porodici i društvu. Da bismo razumeli suštinu matrijarhalne religije, treba samo da se prisetimo šta smo rekli o suštini majčinske ljubavi. Majčinska ljubav je bezuslovna, ona je svezaštitnička, sveobuhvatna; pošto je bezuslovna, ne može se ni kontrolisati ni steći. Njeno prisustvo daje voljenoj osobi osećaj blaženstva; njeno odsustvo stvara osećaj izgubljenosti i krajnjeg očaja. Pošto majka svoju decu voli zato što su to niena deca, a ne zato što su "dobra", poslušna ili zato što ispunjavaju njene želje i

naređenja, ljubav majke se zasniva na jednakosti. Svi ljudi su jednaki, jer su svi deca jedne majke, jer su svi deca majke Zemlje.

Sledeća faza evolucije čovečanstva, jedina koju potpuno poznajemo i kod koje nema potrebe da se oslanjamo na izvođenja i rekonstrukcije, je patrijarhalna faza. U ovoj fazi majka je svrgnuta sa prestola. s najvišeg položaja, a Vrhovno biće, kako u religiji. tako i u društvu, postaje otac. U prirodi je očinske liubavi da postavlja zahteve, ustanovljuje principe i zakone i da njegova ljubav prema sinu zavisi od spremnosti sina da ove zahteve ispuni. On najviše voli sina koji mu je najsličniji, koji je najposlušniji i koji je najpodobniji da postane naslednik njegovog imania. (Patrijarhalno društvo se razvija uporedo sa razvojem privatne svojine.) Kao posledica toga, patrijarhalno društvo je hijerarhijsko; jednakost braće ustupa mesto nadmetanju i uzajamnom razdoru. Bilo da se radi o indijskoj, egipatskoj ili grčkoj kulturi, bilo o jevrejsko-hrišćanskoj ili islamskoj religiji, usred smo patrijarhalnog sveta sa njegovim muškim božanstvima kojima vlada jedan glavni bog ili gde su svi bogovi isključeni osim jednog — Boga. Međutim, pošto se želia za majčinom liubavlju ne može iščupati iz ljudskog srca, ne iznenađuje što lik voliene majke nije nikad mogao biti potpuno proteran iz panteona. U jevrejskoj religiji majčinski aspekti boga su ponovo uvedeni, naročito u različitim strujama misticizma. U katoličkoj religiji, simbol majke su crkva i devica. Čak i u protestantizmu, mada je ostao skriven, lik majke nije potpuno iskorenjen. Luter je ustanovio, kao svoj glavni princip, da ništa što čini čoveku ne može da pribavi božju ljubav. Božja ljubav je milost, i religiozni stav podrazumeva osećaj da smo mali i bespomoćni i da imamo veru u ovu milost; nikakvim dobrim delima ne možemo uticati na boga — niti ga privoleti da nas voli, kao što pretpostavlja katoličko učenje. Ovde možemo uočiti da je katoličko učenje o dobrim delima deo patrijarhalne slike:

ja mogu da zaslužim očevu ljubav poslušnošću i ispunjavanjem njegovih zahteva. Luteransko učenje, s druge strane, uprkos svom nesumnjivom patrijarhalnom karakteru, nosi u sebi skriveni matrijarhalni element. Majčina ljubav se ne može steći; ima je ili je nema; sve što mogu da učinim je da gajim veru (kao što se u psalmima kaže: "Ti si me umirio na sisi matere moje")¹⁷ i da se pretvorim u bespomoćno, nejako dete. Ali, specifičnost Luterove vere je u tome što je iz predstave uklonjen lik majke i zamenjen likom oca; umesto sigurnosti koju pruža ljubav majke, najvažnija crta postaje snažna sumnja, neostvarivo uzdanje u bezuslovnu očevu ljubav.

Razlike između matrijarhalnih i patrijarhalnih elemenata religije sam morao da razmotrim da bih pokazao da karakter liubavi prema bogu zavisi od toga da li pretežu matrijarhalne, odnosno patrijarhalne strane religije. Patrijarhalni vid čini da boga volim kao oca; pretpostavljam da je on pravedan i strog, da kažniava i nagrađuje: i najzad, da će me, kao svog najdražeg sina izabrati, kao što je bog izabrao Avrama — Izrael, kao što je Isak izabrao Jakova, kao što bog bira svoj najdraži narod. U matrijarhalnom vidu religije ja volim boga kao sveobuhvatnu majku. Verujem u njenu ljubav, u to da će me ona voleti i da mi neće pretpostaviti nijedno od svoje dece bez obzira da li sam siromašan, nemoćan ili grešan; ma šta da mi se desi, ona će me izbaviti, ona će me spasiti, ona će mi oprostiti. Suvišno je reći da moja liubav prema bogu i božja ljubav prema meni ne mogu da se odvoje. Ako je bog otac, on me voli kao sina i ja ga volim kao oca. Ako je bog majka, njena i moia liubay su određene tom činjenicom.

U određivanju prirode ljubavi prema bogu, razlika između njenih majčinskih i očinskih aspekata je, međutim, samo jedan od faktora; drugi faktor je ste-

¹⁷ Psalam 22:9.

pen zrelosti koji je dostigao pojedinac, kako u svom shvatanju boga, tako i u svojoj ljubavi prema bogu.

Pošto se evolucija ljudske vrste pomerila od strukture društva u čijem je središtu majka ka strukturi u čijem je središtu otac, a tako isto i religija, razvoj sazrevanja ljubavi možemo da sledimo uglavnom kroz razvoj patrijarhalne religije. 18 Na početku ovog razvoja srećemo se sa despotskim, ljubomornim bogom koji čoveka, koga je sam stvorio, tretira kao ličnu svojinu s kojom ima pravo da čini što god želi. Ovo je faza religije u kojoj bog čoveka izgoni iz raia da ne bi mogao da iede sa drveta saznania i tako i sam postane bog: ovo je faza u kojoj bog odlučuje da potopom uništi ljudski rod, jer mu niko nije po volii, sem naidražeg sina Noie: ovo je faza u kojoj bog zahteva od Avrama da ubije svog jedinog, svog voljenog sina Isaka, da činom slepe poslušnosti dokaže svoju ljubav prema bogu. Ali, istovremeno, počinje nova faza; bog sklapa ugovor sa Nojem u kome obećava da više nikad neće uništiti liudski rod, ugovor kojim je i sam vezan. On nije vezan samo svojim obećaniem, već i svojim principom, principom pravde i na osnovu toga bog mora ispuniti Avramov zahtev da poštedi Sodomu ako u njoj nađe bar 10 pravednih liudi. Ali, razvoj ide i dalje od preobražaja boga iz lika despotskog poglavice u oca punog liubavi, u oca koji je i sam vezan principima koje je postavio; on ide u pravcu preobražaja boga iz lika oca u simbol niegovih principa, principa pravde, istine i liubavi. Bog ie istina, bog ie pravda. U ovom razvoju, bog prestaje da bude osoba, čovek, otac: on postaje simbol principa jedinstva koji se nalazi iza mnogostrukosti fenomena, simbol vizije sveta koji će se roditi iz duhovnog semena smeštenog u čove-

¹⁸ Ovo važi naročito za monoteističke religije Zapada. U indijskim religijama se održava znatan uticaj likova majke, npr. u liku boginje Kali; u budizmu i taoizmu pojam boga — ili boginje — je bio bez bitnog značaja, ako ne i potpuno eliminisan.

ku. Bog ne može imati ime. Ime uvek označava stvar ili osobu, nešto konačno. Kako bi bog mogao imati ime ako nije osoba ili stvar?

Najupečatljiviji događaj ove promene nalazi se u biblijskoj priči o otkrovenju boga Mojsiju. Kada mu Moisije kaže da mu Jevreji neće verovati da ga je Bog poslao, dok im ne kaže božie ime (kako bi idolopoklonici mogli shvatiti bezimenog boga kad je sama suština idola da ima ime?). Bog čini ustupak. On kaže Mojsiju da je njegovo ime "Ja postajem ono što postajem". "Ja-postajem je moje ime". "Ja postaiem" znači da bog nije konačan, nije osoba, nije "biće". Najprimereniji prevod ove rečenice bi bio: reci im "da je moje ime bezimeno". Zabrana svakog slikanja boga, da se njegovo ime ne izusti uzalud, konačno, da se njegovo ime uopšte ne izgovara, ima isti cilj, da čoveka oslobodi ideje o bogu kao ocu, kao osobi. U kasnijem teološkom razvoju ova je ideja razvijena do principa da se bogu ne smeju pripisivati čak ni pozitivni atributi. Reći za boga da je mudar. jak, dobar, opet podrazumeva da je on osoba: najviše što mogu da učinim je da kažem šta bog nije, da utvrdim negativne atribute, da uzmem da niie ograničen, nije neljubazan, nije nepravedan. Što više znam šta bog nije, veće je moje znanje o bogu. 19

Ako pratimo sve zreliju ideju monoteizma, njeno dalje izvođenje može da vodi samo jednom zaključku: uopšte ne pominjati božje ime, ne govorito o bogu. Tada bog postaje ono što je potencijalno u monoteističkoj teologiji, bezimeno Jedno, neizrecivo mucanje koje se odnosi na jedinstvo u osnovi pojavnog univerzuma, temelj celokupnog postojanja; bog postaje istina, ljubav, pravda. Bog sam ja, ukoliko sam čovek.

Sasvim je očigledno da zbog ove evolucije od antropomorfnog do čisto monoteističkog principa i pri-

¹⁹ Majmonidesovo shvatanje negativnih atributa u knjizi *Vodič za zbunjene.*

roda ljubavi prema bogu postaje drugačija. Avramovoa boda možemo voleti kao oca ili ga se plašiti, pri čemu je dominantno čas njegovo opraštanje, čas njegova srdžba. Ukoliko je bog otac, ja sam dete. Nisam se potpuno oslobodio autističke želje za sveznanjem i svemoći. Još nisam stekao objektivnost da shvatim ograničenost sebe kao ljudskog bića, svoje neznanie, svoju bespomoćnost. Još uvek očekujem, kao dete, da postoji otac koji me spasava, koji me nadgleda, koji me kažnjava, otac koji me voli kad sam poslušan, koji je ponosan zbog mog uspeha i ljut zbog moje neposlušnosti. Potpuno je jasno da većina ljudi u svom ličnom razvoju nije prevazišla ovu infantilnu fazu, i zato je vera većine ljudi, kao verovanje u oca pomagača — detinia iluzija. Uprkos činjenici da su neki od velikih učitelja čovečanstva, kao i manji broj ostalih ljudi, prevazišli ovakvo shvatanje religije, ono je još uvek preovlađujući oblik religioznosti.

Ako je to tako. Frojdova kritika ideje boga je potpuno ispravna. Greška je, međutim, bila u tome što je on zanemario drugi vid monoteističke religije i njenu istinsku srž čija logika vodi upravo negaciji ovakvog shvatanja boga. Istinski religiozna osoba, ako sledi suštinu monoteističke ideje, nizašta ne moli, ništa ne očekuje od boga; ona ne voli boga na način na koji dete voli svog oca ili majku; ona je stekla skromnost shvatajući svoja ograničenja do te mere da zna da o bogu ništa ne zna. Za nju je bog postao simbol kroz koga je čovek, u ranijoj fazi svoje evolucije, izrazio totalitet onoga za čim teži, carstvo duhovnog sveta, ljubavi, istine i pravde. Ona veruje u principe koje predstavlja "bog": ona je istinoljubiva, živi u ljubavi i pravdi, ceo svoj život smatra vrednim samo u toliko u koliko joj pruža priliku da sve potpunije razvija svoje ljudske moći, kao jedinu stvarnost koja je važna, kao jedini predmet "krajnje svrhe"; i najzad. ona ne govori o bogu - čak mu ni ime ne pominje. Voleti boga, ako bi upotrebila ovu reč, značilo bi,

5* 67

dakle, čeznuti da postanem potpuno sposoban za ljubav, da u sebi ostvarim ono što predstavlja "bog".

S ove tačke gledišta, logička posledica monoteističkog učenja je negacija svake "teo-logije", svakog "znanja o bogu". Ipak, ostaje razlika između takvog radikalnog ne-teološkog gledišta i ne-teističkog sistema kakav npr. nalazimo u taoizmu.

U svim teističkim sistemima, čak i u ne-teološkom, mističkom, postoji predstava o realnosti duhovnog carstva kao nečega što transcendira čoveka, što daje značenje i vrednost njegovim duhovnim moćima i njegovoj težnji za spasenjem i unutrašnjim preporodom. U ne-teističkom sistemu duhovno carstvo ne postoji kao nešto izvan čoveka ili nešto što ga transcendira. Carstvo ljubavi, razuma i pravde postoji kao stvarnost samo zato i samo utoliko ukoliko je čovek bio sposoban da ove moći razvije u sebi kroz proces evolucije. Iz ovog ugla, život nema nikakvog smisla sem onoga koji mu sam čovek daje; samo utoliko ukoliko pomaže drugom, čovek nije beznadežno sam

Želim da bude jasno da se ja sam, govoreći o bogu, ne krećem u okviru teističkog mišljenja i da je za mene pojam boga samo istorijski uslovljen pojam u kome je čovek izrazio svoj doživljaj sopstvenih viših moći, svoju čežnju za istinom i jedinstvom u datom istorijskom periodu. Ali, takođe verujem da su posledice strogog monoteizma i ne-teističko izvorno bavljenje duhovnom stvarnošću, dva gledišta koja, mada različita, ne moraju da se sukobljavaju.

Ovde se, međutim, pojavljuje jedna druga dimenzija ljubavi prema bogu koju moramo da razmotrimo kako bismo shvatili složenost tog problema. Mislim na temeljnu razliku između religijskih stanovišta Istoka (Indija i Kina) i Zapada; ova razlika može da se izrazi u logičkim kategorijama. Od Aristotela zapadni svet je sledio logičke principe aristotelovske filozofije. Ova se logika zasniva na zakonu identiteta koji tvrdi: A je A, zakonu protivurečnosti (A nije ne-A) i

zakonu isključenja trećeg (A ne može biti A i ne-A, ni A ni ne-A). Aristotel je svoju poziciju objasnio jasno u sledećoj rečenici: "Nemoguće je da jedno isto u isto vreme pripada i ne pripada istoj stvari u istom smislu; i kakve god druge distinkcije mogli dodati da bi predupredili dijalektičke prigovore, dopustimo ih. Tada je ovo najsigurniji od svih principa . . . "20

Ovaj aksiom aristotelovske logike tako duboko prožima naše navike mišljenja da ga osećamo kao "prirodan" i samoočigledan, dok nam, s druge strane, iskaz X je A i ne-A izgleda besmislen. (Naravno, iskaz se odnosi na subjekt X u dato vreme, ne na X sada i X kasnije, ili na jedan vid X-a nasuprot dru-

gom.)

Aristotelovskoj logici je suprotna logika koju bismo mogli nazvati paradoksalna logika koja pretpostavlia da se A i ne-A isključuju kao predikati X-a. Paradoksalna logika je bila vladajuća u kineskom i indiiskom mišlieniu, u Heraklitovoi filozofiii, a zatim ponovo, pod imenom dijalektičke logike, ona je postala filozofiia Hegela i Marksa. Opšti princip paradoksalne logike je jasno izrazio Lao Ce. "Reči koje su u strogom smislu istinite izgledaju paradoksalne."21 Takođe i Čuang Cu: "Ono što je jedno je jedno. Ono što ie ne-iedno takođe ie iedno." Ove formulaciie paradoksalne logike su afirmativne: to jeste i nije. Druga formulacija je negativna: to nije ni ovo ni ono. Prvi način izražavanja nalazimo u taoizmu, kod Heraklita i ponovo u Hegelovoj dijalektici; druga formulacija je česta u indijskoj filozofiji.

Mada detaljno određenje razlike između aristotelovske i paradoksalne logike prevazilazi cilj ove knjige, da bih princip učinio razumljivijim, pomenuću

²⁰ Aristotel: Metafizika, 1005 b, knjiga III, str. 75, "Kultura" Beograd, 1960.

²¹ Lao Ce: Tao-Te King — iz The Sacred Books of the East (Svete knjige Istoka), uredio Max Mueller, tom XXXIX, Oxford, University Press, London 1927. str. 120.

nekoliko ilustracija. U zapadnom mišljenju paradoksalna logika nalazi svoj najraniji izraz u Heraklitovoj filozofiji. Njegova je pretpostavka da je borba suprotnosti osnova svega postojećeg. "Oni ne razumeju", kaže on, "da je sve-jedno, suprotstavljeno u sebi, jednako sa samim sobom: harmonija suprotstavljenog, kao kod luka i lire."²² Ili još jasnije: "U istu reku ulazimo i ne ulazimo; *jesmo i nismo*."²³ Ili "Jedno i isto se ogleda u stvarima kao živo i mrtvo, budno i usnulo, mlado i staro."²⁴

U Lao Ceovoi filozofiii ista ideia se izražava više u poetskoj formi. Karakterističan primer taoističkog paradoksalnog mišlienia je sledeći iskaz: "Težina je koren lakoće: mirnoća je gospodar kretanja. "25 Ili "Tao u svom pravilnom toku ne čini ništa pa tako nema ničeg što on ne čini". 26 Ili: "Moje reči je vrlo lako slediti: ali, nema nikog na svetu ko može da ih shvati i ko može da ih sledi."27 U taoističkom mišljeniu, baš kao i u indiiskom i sokratskom, naiviša stepenica do koje mišljenje može da odvede je da saznamo da ništa ne znamo. "Znati, a ipak (misliti) da ne znamo je najviše (dostignuće); ne znati (a ipak misliti) da znamo je bolest. "28 To što vrhovni bog ne može da se imenuje samo je posledica ove filozofije. Vrhovna stvarnost, vrhovno Jedno ne može da se obuhvati rečima ili mislima. Kao što Lao Ce kaže: "Tao koji se može smrviti nije trajni i nepromenlijvi Tao. Ime koje se može imenovati nije trajno i nepromenljivo ime. "29 Ili, jedna druga formulacija: "Mi gledamo i ne vidimo i nazivamo to .Nerazlučivo'. Sluša-

W. Capelle: Die Vorsokratiker (Predsokratovci), Alfred Kroener Verlag, Stuttgart 1953, str. 134.

 ²³ Ibid., str. 132.
 24 Ibid., str. 133.

²⁵ Mueller, op. cit. str. 69.

²⁶ Ibid., str. 79.

²⁷ Ibid., str. 112. ²⁸ Ibid., str. 113.

²⁹ Ibid., str. 47.

mo i ne čujemo i nazivamo to "Nečujno". Pokušavamo da shvatimo i ne uspevamo i nazivamo to "Tajanstveno". Iz ova tri kvaliteta ne može se načiniti predmet opisa; zato ih spojimo i dobijemo jedno."30 I još jedna formulacija iste ideje: "Onaj ko je saznao Tao, ne (mari) da govori (o njemu); onaj ko (ma koliko bio spreman) govori o njemu, nije ga saznao."31

Bramanska filozofija se bavila odnosom mnogostrukosti (fenomena) i jedinstva (Braman). Ali, paradoksalna filozofija se ni u Indiji ni u Kini ne sme brkati sa dualističkim stanovištem. Harmonija (jedinstvo) se sastoji iz suprotstavljenih elemenata iz kojih je sačinjena. "Bramansko mišljenje je od početka usredsređeno na paradoks antagonizama, koji su ipak istovremeno identitet ispoljenih snaga i oblika pojavnog sveta...³² Najviša moć kako u univerzumu, tako i u čoveku transcendira i poimovnu i čulnu sferu. Zato je ona "ni ovo ni ono" Ali, kao što Cimer (Zimmer) primećuje, "u tom strogo ne-dualističkom prikazivaniu nema antagonizma između realnog i nerealnog.33 U traganju za jedinstvom iza mnoštva, bramanski mislioci su došli do zaključka da uočeni par suprotnosti ne odražava prirodu stvari, već prirodu našeg duha. Da bi dosegla istinsku stvarnost, misao mora sebe da transcendira. Suprotnost je kategorija ljudskog duha, a ne element stvarnosti po sebi. U Rigvedi tai princip je izražen u ovom obliku: "Ja sam dvoje, životna sila i životni materijal, dvoje odjednom." Krajnia posledica ove ideje, da misao može da shvata samo u suprotnostima, našla je čak i drastičniji nastavak u mišlienju Veda koje postulira da je misao sa svim svojim finim razlikovanjima - "samo tajan-

³⁰ Ibid., str. 57.

³¹ Ibid., str. 100.

 $^{^{\}rm 32}$ Philosophies of India, H.R. Zimmer, London, Routledge, 1955.

³³ Ibid.

stveni horizont neznanja, u stvari, najtajanstveniji od svih opsenarskih lukavstava maje".34

Paradoksalna logika je u značajnoj vezi sa shvataniem boga. Ukoliko bog predstavlja najvišu stvarnost i ukoliko ljudski duh stvarnost shvata kroz protivurečnosti, o bogu se ne može izreći nikakav afirmativni iskaz. U Vedama se ideia sveznajućeg i svemogućeg boga smatra najvišim oblikom neznanja.35 Ovde vidimo vezu između bezimenog Taoa, bezimenog imena boga koji se otkriva Mojsiju, "apsolutnog ništa" Majstera Ekharta. Čovek može da sazna samo šta vrhovna stvarnost nije, a nikad šta ona jeste. "Međutim, čovek ne može saznati šta je bog čak i kad bi bio potpuno svestan onoga što bog nije ... Tako zadovoljan ničim, duh teži najvišem od svih dobara. "36 Za Majstera Ekharta je "božansko Jedno negacija negacija, poricanje poricanja... svako stvorenje sadrži negaciju: ono poriče da je nešto drugo".37 Iz ovoga dalje samo sledi da bog za Majstera Ekharta postaje "apsolutno ništa", baš kao što je vrhovna stvarnost za Kabalu "En Sof", beskrajno Jedno.

Razliku između aristotelovske i paradoksalne logike sam razmotrio da bih pripremio teren za važno razlikovanje u shvatanju ljubavi prema bogu. Učitelji paradoksalne logike kažu da čovek može da shvati stvarnost samo kroz protivurečnosti i da vrhovnu stvarnost — jedinstvo, Jedno po sebi nikad ne može shvatiti mišljenjem. To je imalo za posledicu da čovek sebi ne postavlja kao najviši cilj, da nađe odgovor u mišljenju. Mišljenjem možemo doći samo do saznanja da nam ono ne može dati konačan odgovor. Svet misli ostaje uhvaćen u paradoksu. Jedini način na koji možemo da konačno shvatimo svet nalazi se,

³⁴ Ibid., str. 424

³⁵ Zimmer, ibid., str. 424.

³⁶ Meister Ekhart, prevod R.B. Blakney, Harper and Brothers, New York, 1941. str. 114.

³⁷ Ibid., str. 247. Vidi takođe negativnu teologiju Majmonidesa.

ne u mišljenju, već u činu, doživljaju jedinstva. Tako paradoksalna logika vodi zaključku da ljubav prema bogu nije, niti saznanje boga putem mišljenja, niti misao o nečijoj ljubavi prema bogu, već iskustveni čin jedinstva sa bogom.

Time ispravan način života dobija na značaju. Ceo život, svaki mali i svaki važan čin posvećeni su saznanju boga, ali ne saznanju kroz ispravno mišljenje, već kroz ispravno delovanje. To se jasno može videti u onjentalnim religijama. Kako u bramanizmu, tako i u budizmu i taoizmu, krajnji cilj religije nije ispravno verovanje, već ispravno delovanje. Isto nalazimo i u jevrejskoj religiji. U jevrejskoj tradiciji gotovo da i nije bilo rascepa u verovanju (jedini veliki izuzetak, razlika između Fariseja i Sadukeja je u suštini bila razlika dve suprotstavljene društvene klase).

Jevrejska religija je isticala (naročito od početka nove ere nadalje) ispravan način života Halaša (Halacha) (pri čemu ova reč, u stvari, ima isto značenje kao Tao).

U modernoj istoriji, isti je princip izražen u misli Spinoze, Marksa i Frojda. U Spinozinoj filozofiji naglasak je pomeren sa ispravnog verovanja na ispravno vođenje života. Marks je iskazao isti princip kada je rekao: "Filozofi su na različite načine turnačili svet— radi se o tome da se on izmeni." Frojdova paradoksalna logika dovela ga je do psihoanalitičke terapije, procesa postizanja sve dubljeg iskustva o samom sebi.

Sa stanovišta paradoksalne logike naglasak nije na mišljenju, već na delovanju. To stanovište povlači nekoliko drugih posledica. Pre svega, ono vodi toleranciji koju nalazimo u razvoju indijske i kineske religije. Ako ispravno mišljenje nije konačna istina, i nije put spasenja, nema razloga da se borimo protiv drugih koji su mišljenjem došli do drugačijih formulacija. Ova tolerancija je divno izražena u priči o nekolicini ljudi od kojih je zatraženo da opišu slona u mraku. Jedan, dodirnuvši surlu, reče: "ova životinja

je slična vodovodnoj cevi"; drugi, dotaknuvši njegovo uvo, reče: "ova je životinja slična lepezi", a treći, dodirujući njegove noge, opisa životinju kao stub.

Drugo, paradoksalno stanovište je stavilo naglasak više na preobražaj čoveka, nego na razvoj dogme s jedne i nauke s druge strane. S indijskih, kineskih i mističkih stanovišta, religiozni zadatak čoveka nije da ispravno misli, već da ispravno radi i/ili da se sjedini sa Jednim u činu koncentrisane meditacije.

Suprotno važi za glavnu struju zapadnog mišljenja. Pošto je čovek očekivao da konačnu istinu nađe ispravnim mišljenjem, težište je bilo na mišljenju, mada se i ispravno delovanje takođe smatralo važnim. U razvoju religije to je dovelo do stvaranja dogmi, do beskonačnih sporova oko njihovog formulisanja, i netolerancije prema "neverniku" ili jeretiku. Štaviše, to je vodilo do isticanja "vere u boga" kao glavne svrhe religioznosti. Naravno, ovo nije isključivalo shvatanje da treba živeti ispravno. Ali, ipak, osoba koja je verovala u boga — čak i ako nije živela u bogu, osećala se nadmoćnom u odnosu na onu koja je u njemu živela, ali nije "verovala" u njega.

Naglašavanje mišljenja ima i drugu i istorijski veoma važnu posledicu. Ideja da se istina može naći u mišljenju nije vodila samo dogmi, već takođe i nauci. U naučnom mišljenju, ispravno mišljenje je jedino što je važno, kako iz ugla intelektualnog poštenja, tako i iz ugla primene naučnog mišljenja u praksi, tj. tehnici.

Cl.

Ukratko, paradoksalno mišljenje je dovelo do tolerancije i napora čoveka da samog sebe preobrazi. Aristotelovsko gledište je dovelo do dogme i nauke, katoličke crkve i otkrića atomske energije.

Posledice ove razlike između dva stanovišta za problem ljubavi prema bogu su već dovoljno implicitno objašnjene i treba još samo dati njihov kratak pregled.

U vladajućem zapadnom religijskom sistemu ljubav prema bogu je u suštini isto što i verovanje u boga, u postojanje boga, božju pravdu, božju ljubav. Ljubav prema bogu je suštinski misaono iskustvo. U istočnim religijama i u misticizmu ljubav prema bogu je snažno osećanje doživljaja jedinstva koje je u neraskidivoj vezi sa izražavanjem ove ljubavi kroz svaki životni čin. Najradikalniju formulaciju ovog cilja dao je Majster Ekhart: "Ako sam, stoga, ja preobražen u boga i on me sjedinjuje sa sobom, tada, kroz živog boga, nema više razlike između nas... Neki ljudi zamišljaju da će videti boga, kao da on stoji tamo, a oni ovde, ali, neće biti da je tako. Bog i ja: mi smo jedno. Saznavajući boga unosim ga u sebe. Voleći boga, prodirem u njega."³⁸

Sada možemo da se vratimo na važnu paralelu između ljubavi prema roditeljima i ljubavi prema boqu. Dete je najpre vezano za svoju majku kao "temeli svega što postoji". Ono se oseća bespomoćno i potrebna mu je sveobuhvatna ljubav majke. Zatim se okreće ocu kao novom središtu svojih naklonosti, ocu kao vodećem principu mišljenja i delovanja: na ovom stepenu ono je motivisano potrebom da zasluži očevu pohvalu i da izbegne njegovo nezadovolistvo. U fazi pune zrelosti oslobodilo se likova majke i oca kao sila koje štite i zapovedaju; ono je uspostavilo majčinski i očinski princip u sebi. Postalo je svoj sopstveni otac i maika: ono ieste otac i maika. U istoriji liudskog roda vidimo — i možemo predvideti — isti razvoj: od početaka ljubavi prema bogu kao bespomoćne vezanosti za majku boginju, preko pokorne vezanosti za očinskog boga, do stepena zrelosti gde bog prestaje da bude spoljašnja sila, gde je čovek utelovio principe ljubavi i pravde u sebi, gde je postao jedno s bogom i konačno, do tačke na kojoj govori o bogu samo u poetskom, simboličkom smislu.

Iz ovih razmatranja sledi da se ljubav prema bogu ne može odvojiti od ljubavi prema sopstvenim roditeljima. Ako se osoba ne oslobodi incestuozne ve-

³⁸ Meister Eckhart, op. cit., str. 181-2.

zanosti za majku, klan, naciju, ako zadrži detinju zavisnost od oca koji kažnjava i nagrađuje ili bilo kog drugog autoriteta, ona ne može da razvije zreliju ljubav prema bogu; tada je njena religioznost vezana za raniju fazu religije na kojoj se bog doživljava kao svemoguća zaštitnica majka ili otac koji kažnjava i nagrađuje.

U savremenoj religiji su još uvek prisutne sve faze razvoja, od najranjijih i najprimitivnijih do najviših. Reč "bog" označava kako plemenskog poglavicu, tako i "apsolutno Ništa". Isto tako, svaki pojedinac, kao što je Frojd pokazao, zadržava u sebi, u svom nesvesnom, sve stepene, od bespomoćnog deteta pa nadalie. Pitanie ie samo do kog je stepena odrastao. Iedno je sigurno: priroda njegove ljubavi prema bogu odgovara prirodi njegove ljubavi prema čoveku. štaviše, stvarni kvalitet njegove ljubavi prema bogu i čoveku često je nesvestan, prekriven i racionalizovan zrelijom misli o kvalitetu njegove ljubavi. Ljubav prema čoveku, štaviše, mada direktno ugrađena u odnos prema porodici, u krajnjoj analizi je određena strukturom društva u kome živi. Ako je društvena struktura zasnovana na pokoravanju autoritetu, otvorenom autoritetu ili anonimnom autoritetu tržišta i javnog mnenja, čovekovo shvatanje boga mora da bude infantilno i daleko od zrelog shvatanja, a njegovo seme treba tražiti u istoriji monoteističke religije.

LJUBAV I NJENA DEZINTEGRACIJA U SAVREMENOM ZAPADNOM DRUŠTVU

Ako je ljubav sposobnost zrelog, produktivnog karaktera, onda sposobnost da se voli u individualnom životu, u bilo kojoj datoj kulturi, zavisi od uticaja koji ova kultura vrši na karakter prosečnog čoveka. Ako govorimo o ljubavi u savremenoj zapadnoj kulturi, mislimo na to da li društvena struktura zapadne civilizacije i duh koji iz nje proizlazi doprinose razvoju ljubavi. Samo postavljanje takvog pitanja nameće negativan odgovor. Nijedan objektivan posmatrač našeg zapadnog života ne može da sumnja u to da je ljubav — bratska ljubav, majčinska ljubav, erotska ljubav — relativno retka pojava i da su njeno mesto zauzeli brojni oblici pseudoljubavi koji su, u stvari, oblici dezintegracije ljubavi.

Kapitalističko društvo se zasniva, s jedne strane, na principu političke slobode, a s druge strane na tržištu kao regulatoru celokupne ekonomije, pa zato i društvenih odnosa. Tržište roba određuje uslove pod kojima se robe razmenjuju, tržište rada reguliše najam i prodaju rada. I predmeti za upotrebu i korisna ljudska energija i veština transformišu se u robe koje se razmenjuju bez upotrebe sile ili prevare, u tržišnim uslovima. Cipele, koje su inače korisne i potrebne, nemaju ekonomsku vrednost (razmensku vrednost) ako za njima ne postoji potražnja na tržištu; ljudska energija i veština su bez razmenske vrednosti ako u postojećim tržišnim uslovima za njima nema potražnje. Vlasnik kapitala može da kupi radnu snagu i da od nje zahteva da radi kako bi njegov kapital

doneo profit. Vlasnik radne snage, ako ne želi da gladuje, mora sebe da prodaje pod postojećim tržišnim uslovima. Ova ekonomska struktura se odražava na hijerarhiji vrednosti. Kapital upravlja radom; nagomilani predmeti, mrtvi predmeti, više vrede od rada, ljudskih moći, od onoga što je živo.

To je bila temelina struktura kapitalizma od njegovog početka. Ali, mada je ona još uvek karakteristična za moderni kapitalizam, izmenili su se izvesni faktori koji savremenom kapitalizmu daju njegove specifične kvalitete i koji imaju dubok uticaj na karakternu strukturu modernog čoveka. Svedoci smo procesa sve veće centralizacije i koncentracije kapitala kao rezultata razvoja kapitalizma. Velika preduzeća se stalno povećavaju, a mala bivaju potisnuta. Svojina nad kapitalom koji se ulaže u ova preduzeća sve više se odvaja od funkcije upravljanja. Stotine hiljada akcionara "poseduje" preduzeće; dobro plaćena menadžerska birokratija upravlja preduzećem, ali ga ne poseduje. Ta je birokratija više zainteresovana za proširenie preduzeća i svoje sopstvene moći, nego za maksimalan profit. Sve veća koncentracija kapitala i pojava moćne menadžerske birokratije idu uporedo sa razvojem radničkog pokreta. Sa nastankom sindikata radnik pojedinac ne mora sam da se pogađa na tržištu rada; on pripada velikim radničkim sindikatima koje takođe vodi moćna birokratija koja ga predstavlja pred industrijskim gigantima. Kako na polju kapitala, tako i na polju rada, inicijativa je preneta, bez obzira da li je to dobro ili loše, sa pojedinca na birokratiju. Sve veći broj ljudi gubi nezavisnost i postaje zavistan od menadžera velikih ekonomskih imperija.

Druga presudna crta koja proizlazi iz ove koncentracije kapitala, a karakteristika je modernog kapitalizma, je specifični način organizacije rada. Preduzeća, u velikoj meri centralizovana, sa radikalnom podelom rada, vode takvoj organizaciji rada u kojoj pojedinac gubi svoju individualnost, u kojoj postaje šraf

u mašini. Ljudski problem modernog kapitalizma može da se formuliše na ovaj način:

Moderni kapitalizam traži ljude koji sarađuju glatko i u velikom broju; koji žele da troše sve više i više i čiji su ukusi standardizovani, podložni uticaju i lako se mogu predvideti. On traži ljude koji se osećaju slobodni i nezavisni, koji nisu podređeni nikakvom autoritetu, principu ili savesti — a ipak su voljni da se njima upravlja, da rade ono što se od njih očekuje, da se bez otpora uklope u društvenu mašinu; one koji mogu biti usmereni bez upotrebe sile, vođeni bez vođa, podstaknuti na delovanje bez cilja — osim jednog, da se bude uspešan, stalno u pokretu, da se funkcioniše, da se napreduje.

Kakav je ishod? Moderni čovek je otuđen od sebe, od svog bližnieg i od prirode.³⁹ On je preobražen u robu, svoje životne snage doživljava kao investiciju koja mora da mu donese maksimalno mogući profit u postojećim tržišnim uslovima. Ljudski odnosi su u suštini odnosi otuđenih automata koji svoju sigurnost zasnivaju na tome što svako od njih ostaje blizak krdu i što se ne razlikuje po mislima, osećanjima ili delovanjima. Mada pokušava da bude što bliži ostalima, svako ostaje beznadežno sam, prožet dubokim osećajem nesigurnosti, teskobe i krivice koji su uvek rezultat nemogućnosti da se prevaziđe liudska odvojenost. Naša civilizacija pruža mnoge palijative koji ljudima pomažu da ne dođu do svesti o svojoj samoći: to je, pre svega, stroga rutina birokratizovanog, mehaničkog rada koja ljudima pomaže da ne dođu do svesti o svojim najtemeljnijim ljudskim željama, svojoj čežnji za transcendencijom i jedinstvom. Ukoliko ova rutina sama nije dovolina, svoje nesvesno očajanje čovek prevazilazi rutinskom zabavom. pasivnim gutaniem zvukova i slika koje nudi industri-

³⁹ Vidi detaljniju raspravu o problemu otuđenja i uticaja modernog društva na čovekov karakter u Fromovoj knjizi Zdravo društvo.

ia zabave: uz to zadovolistvom što ga pruža kupovina uvek novih stvari koje se ubrzo zamenjuju drugima. Moderni čovek je, u stvari, blizak slici koju Haksli opisuje u Vrlom novom svetu: dobro uhranjen, dobro obučen, seksualno zadovolien, a ipak bez svoga pojedinstva, bez ikakvog dodira sa bližniim, osim najpovršnijeg, vođen parolama koje je Haksli tako jezgrovito formulisao: "Kada pojedinac oseća, zajednica posrće," ili, "Nikad ne ostavljaj za sutra zabavu koju možeš imati danas." Ili, kao vrhunac svega: "Danas je svako srećan." Čovekova sreća je danas u "zabavljanju". Zabavljati se znači biti zadovoljan zbog trošenja i "uzimanja" roba, pejzaža, hrane, pića, cigareta. liudi, predavanja, knjiga, filmova, sve se to troši i guta. Svet je samo ogroman predmet našeg apetita, velika jabuka, velika boca, velika dojka; mi smo odojčad koja večno nešto iščekuju, večno se nadaju - i večno se razočaravaju. Naš karakter je podešen da razmenjuje i prima, da trguje i troši; sve, kako materijalna, tako i duhovna dobra, postaje predmet razmene i potrošnie.

Što se tiče ljubavi, situacija odgovara, što je i nužno, društvenom karakteru modernog čoveka. Automati ne mogu da vole; oni mogu da razumeju svoje "pakete ličnosti" i da se uzdaju u fer trgovinu. Jedan od najznačajnijih izraza ljubavi, a naročito braka, je za ovakvu otuđenu strukturu ideja "tima". U bilo kom članku o srećnom braku ideal braka je ideal uigranog tima. Nema velike razlike između ovog opisa i ideje o službeniku koji glatko funkcioniše; on treba da bude "umereno nezavisan", spreman na saradnju, tolerantan, a istovremeno ambiciozan i agresivan. Tako nam bračni savetnik kaže da muž treba da "razume" svoju ženu i da joj bude od pomoći. On treba da se povoljno izrazi o njenoj novoj haljini i ukusnom jelu. Za uzvrat, ona treba da ga razume kada dođe kući umoran i neraspoložen, da ga pažljivo sluša dok govori o svojim poslovnim problemima, da ne bude ljuta, već pokaže razumevanje kad zaboravi na njen rođendan. Najviše što može da se postigne ovakvom vrstom odnosa je dobro podmazana veza između dve osobe koje celog života ostaju stranci, koje nikad ne stignu do "središnjeg odnosa", ali koje se jedna prema drugoj odnose učtivo i koje pokušavaju da jedna drugoj ugode.

Ovakvo shvatanje ljubav i brak tretira kao pribežište od inače nepodnošljivog osećaja samoće. Ljubav je najzad pronađeno utočište od usamljenosti. Dve osobe stvaraju savez protiv sveta, a ovaj egoizam udvoje (a deux) se pogrešno shvata kao ljubav i prisnost.

Naglašavanje timskog duha, uzajamne tolerancije itd. relativno je skorijeg datuma. Njemu je, u godinama posle prvog svetskog rata, prethodilo shvatanje ljubavi po kome je osnova zadovoljavajućih ljubavnih odnosa, a naročito srećnog braka, uzajamno seksualno zadovolistvo. Verovalo se da razloge učestalosti nesrećnih brakova treba tražiti u tome što se bračni partneri nisu ispravno "seksualno prilagodili". Uzrok ove greške se tražio u nepoznavanju ispravnog seksualnog ponašanja, pa otuda i u pogrešnoj seksualnoj tehnici jednog ili oba partnera. Da bi ispravili ovu g ešku i pomogli nesrećnim parovima koji nisu mogli da se vole, mnoge knjige su davale savete i uputstva za ispravno seksualno ponašanie, skriveno ili otvoreno obećavajući ljubav i sreću. Podrazumevalo se da ie liubav plod seksualnog zadovolistva i da će se dve osobe voleti ako nauče kako da jedna drugu seksualno zadovolje. To je bilo u skladu sa opštom iluzijom tog vremena da upotreba ispravnih tehnika ne rešava samo tehničke probleme industrijske proizvodnje, već i sve ljudske probleme. Zanemarena je činjenica da je istina upravo suprotna pretpostavci koja iza toga stoji.

Ljubav nije rezultat odgovarajućeg seksualnog zadovoljenja, već je seksualno slaganje — čak i poznavanje takozvane seksualne tehnike — rezultat ljubavi. Dokaz za ovu tezu, kad bi je ī pored svakodnevnog iskustva trebalo dokazivati, može da pruži bogati materijal psihoanalitičkih činjenica. Proučavanje najčešćih seksualnih problema — frigidnosti kod žene i manje ili više teških oblika psihičke impotencije kod muškaraca, pokazuje da uzrok ne leži u nepoznavanju ispravne tehnike, već u inhibicijama koje čoveka čine nesposobnim da voli. Strah od drugog pola ili mržnja prema njemu su u osnovi onih teškoća koje sprečavaju osobu da se potpuno preda, da deluje spontano, da u neposrednosti i otvorenosti fizičke bliskosti veruje seksualnom partneru. Ako seksualno inhibirana osoba uspe da se oslobodi straha i mržnje i tako postane sposobna za ljubav, njegovi ili nieni seksualni problemi su rešeni. Ako ne uspe, neće joj pomoći nikakva količina znanja o seksualnoj tehnici.

Ali, mada činjenice psihoanalitičke terapije ukazuju na pogrešnost shvatanja po kome poznavanje ispravne seksualne tehnike vodi seksualnom slaganju i ljubavi, pretpostavka na kojoj se zasniva shvatanje da je ljubav propratna okolnost uzajamnog seksualnog zadovoljenja, nastala je, uglavnom, pod uticajem Frojdovih teorija. Po Frojdu, ljubav je u osnovi seksualni fenomen. "Pošto je čovek na osnovu iskustva ustanovio da mu seksualna (genitalna) liubav pruža najveće zadovoljstvo, postavši tako, u stvari, prototip svake sreće, to ga je nagnalo da za srećom dalje traga u pravcu seksualnih odnosa, da genitalnu erotiku učini središtem svog života."40 Doživljaj bratske ljubavi je, po Frojdu, rezultat seksualne želje, ali kod koje je seksualni instinkt preobražen u nagon sa "uskraćenim ciljem". "Ljubav sa uskraćenim ciljem je u stvari prvobitno bila puna čulne ljubavi, a u čovekovom nesvesnom još uvek je takva. "41 Što se tiče osećanja stapanja, jedinstva ("okeanskog osećanja") koje

41 Ibid., str. 69.

⁴⁰ S. Freud: Civilization and Its Discontents (Nelagodnost u kulturi), The Hogarth Press, Ltd. London, 1953, str. 69.

je suština mističkog iskustva i koren najsnažnijeg osećanja sjedinjavanja sa drugom osobom ili sa svojim bližnjim, Frojd ga je tumačio kao patološku pojavu, kao regresiju na stanje ranog "neograničenog narcisizma". 42

Odavde je samo jedan korak do Frojdove tvrdnje da je ljubav po sebi iracionalan fenomen. Razlika između iracionalne ljubavi i ljubavi kao izraza zrele ličnosti za njega ne postoji. U radu o transferu ljubavi.43 on je istakao da se transfer ljubavi u suštini ne razlikuje od "normalnog" fenomena ljubavi. Zaljubljenost se uvek graniči sa abnormalnim, uvek je praćena slepilom za realnost, prinudom i preneta je sa objekata liubavi iz detinistva. Liubav kao racionalan fenomen, kao vrhovno dostignuće zrelosti, nije bila predmet Frojdovog istraživanja, jer je nije smatrao realno postojećom. Međutim, bilo bi pogrešno precenjivati uticaj Frojdovih ideja na shvatanje po kome je ljubav rezultat seksualne privlačnosti ili, bolje, po kome je ona isto što i seksualno zadovoljenje koje se odražava u svesti. U suštini, uzročna veza je baš obrnuta. Froidove ideie su delimično uslovljene duhom devetnaestog veka, a delimično su postale popularne zahvaljujući duhu koji je zavladao u godinama posle prvog svetskog rata. Jedan od faktora koji su uticali kako na popularna, tako i na frojdovska shvatania, bila je reakcija na stroge običaje viktorijanske ere. Drugi faktor koji određuje Frojdove teorije nalazi se u vladajućem shvatanju čoveka koje se zasniva na strukturi kapitalizma. Da bi se dokazalo da kapitalizam odgovara prirodnim potrebama čoveka, trebalo je pokazati da je čovek po prirodi sklon takmičenju i ispunjen neprijateljstvom prema drugima. Dok su ekonomisti ovo "dokazivali" nezasitom željom za bogaćenjem, a darvinisti biološkim zakonom održa-

6* 83

⁴² Ibid., str. 21.

 $^{^{\}rm 43}$ Freud: Gesamte Werke (Sabrana dela), London, 1940—50, tom X.

nja najprilagođenijih, Frojd je došao do istog rezultata pretpostavivši da muškarca goni neobuzdana želja za seksualnim osvajanjem svih žena i da ga samo pritisak društva sprečava da svoje želje i ostvari. Iz toga sledi da su muškarci nužno ljubomorni jedni na druge i da bi se ova uzajamna ljubomora i takmičenje nastavili čak i onda kad bi svi društveni i ekonomski razlozi za to iščezli.⁴⁴

Konačno, na Frojdovu misao je veoma uticao tip materijalizma koji je bio vladajući u devetnaestom veku. Verovalo se da se supstrat svih mentalnih fenomena može naći u fiziološkim fenomenima: zato je Frojd ljubav, mržnju, ambiciju, ljubomoru objasnio kao broine izraze različitih oblika seksualnog instinkta. On nije uočio da se temelina stvarnost nalazi u totalitetu liudske egzistencije, pre svega u ljudskoj situaciji koja je zajednička svim ljudima, a drugo, u životnoj praksi koja je određena posebnom strukturom društva. Presudan iskorak iz ovog tipa materijalizma napravio je Marks u svom "istorijskom materiializmu" u kome ni telo, ni instinkt kao što su potreba za hranom ili posedovanjem, ne služe kao ključ za razumevanje čoveka, već njegov celokupni životni proces, njegova "životna praksa". Po Frojdu, potpuno i neuskraćeno zadovoljenje svih instinktivnih želja stvorili bi mentalno zdravlje i sreću. Ali, očigledne kliničke činienice dokazuju da muškarci — i žene - koji su svoj život posvetili neograničenom seksualnom zadovolieniu, ne postižu sreću i veoma često pate od teških neurotičnih sukoba ili simptoma. Potpuno zadovoljenje svih instinktivnih potreba ne samo da nije temelj sreće, već ne garantuje čak ni zdravlie. Ipak, Frojdova je ideja mogla da postane tako popularna u periodu posle prvog svetskog rata samo zbog promena koje su se desile u duhu kapitalizma; težište se sa štednie pomerilo na trošenie, od sa-

⁴⁴ Izette de Forest: The Leaven of Love (Kvasac Ijubavi), London, Gollancz, 1954.

mouzdržavanja kao sredstva ekonomskog uspeha na potrošnju kao osnovu sve šireg tržišta i kao glavno zadovoljstvo teskobnog, automatizovanog pojedinca. Ne odgoditi zadovoljenje nijedne želje postalo je glavna težnja, kako u sferi seksa, tako i sferi celokupne materijalne potrošnje.

Zanimljivo je uporediti Frojdova shvatanja koja su odgovarala duhu kapitalizma, kakav je postojao, još nenačet, početkom ovog veka, sa teorijskim shvatanjima jednog od najsjajnijih savremenih psihoanalitičara, pokojnog H.S. Salivena (Sullivan). U Salivenovom psihoanalitičkom sistemu nalazimo, nasuprot Frojdu, strogu podelu na seksualnost i ljubav.

Kakvo je Salivenovo shvatanje ljubavi i prisnosti? "Prisnost je ona vrsta situacije u kojoj se nalazi dvoje ljudi, koja dopušta procenjivanje svih komponenti lične vrednosti. Procenjivanje lične vrednosti zahteva jednu vrstu odnosa koju nazivam saradnja, a pod kojom podrazumevam jasno formulisana prilagođavanja nečijeg ponašanja na izražene potrebe druge osobe, u potrazi za sve istovetnijim, tj. sve bližim uzajamnim zadovoljenjem, kao i uhodavanjem sve složenijih radnji koje su izvor sigurnosti. "45

Na osnovu Salivenovog iskaza, ako ga oslobodimo donekle zamršenog jezika, suština ljubavi je u situaciji saradnje u kojoj dvoje ljudi osećaju: "Držimo se pravila igre da bismo održali svoj prestiž i osećanje nadmoćnosti i vrednosti."⁴⁶

tom nego gornja formulacija.

⁴⁵ H.C. Sullivan: The Interpersonal Theory of Psychiatry (Interpersonalna teorija psihijatrije), W.W. Norton Co. New York, str. 246. Mora se napomenuti da, mada Saliven daje ovu definiciju u vezi sa težnjama preadolescencije, on o njima govori kao o integrativnim tendencijama koje se pojavljuju u doba preadolescencije i "koje, kad se potpuno razviju, nazivamo ljubav", i kaže da ova ljubav u preadolescenciji predstavlja početak nečega vrlo sličnog rascvetavanju, što psihijatrija definiše kao ljubav.

⁴⁶ Ibid., str. 246. Druga Salivenova definicija ljubavi, po kojoj ona počinje onda kada osoba oseća da su potrebe druge osobe isto toliko važne kao i sopstvene, manje je obojena tržišnim aspek-

Kao što je Frojdovo shvatanje ljubavi izraz iskustva patrijarhalnog muškarca u duhu kapitalizma 19. veka, Salivenov opis se odnosi na doživljaj otuđene tržišne ličnosti 20 veka. To je opis "egotizma a deux (udvoje)", opis dvoje ljudi koji ujedinjuju snage radi zajedničkih interesa i zajedno se suprotstavljaju neprijateljskom i otuđenom svetu. U stvari, ova definicija prisnosti se u principu može primeniti na bilo koji tim saradnika u kome svako "prilagođava svoje ponašanje izraženim potrebama druge osobe u potrazi za zajedničkim ciljevima". (Vredno je pomena da Saliven ovde govori o *izraženim* potrebama, dok je najmanje što bi se moglo reći o ljubavi to da ona podrazumeva reakciju na *neizražene* potrebe *dvoje* ljudi.)

Ljubav kao uzajamno seksualno zadovoljenje, ljubav kao timski rad i sklonište od samoće, dva su "normalna" oblika dezintegracije ljubavi u modernom zapadnom društvu, patologija ljubavi za koju obrazac daje društvo. Postoje mnogi individualizovani oblici patologije ljubavi čiji je ishod svesna patnja i koje psihijatri, a slično njima i sve veći broj laika, smatraju neurotičnim. Neki od najčešćih oblika su ukratko

opisani u sledećim primerima.

Osnovni uslov neurotične ljubavi leži u činjenici da jedan ili oba "ljubavnika" ostaju vezani za lik roditelja i kad odrastu, prenose strahove, očekivanja i osećanja, koje su jednom imali prema ocu ili majci, na voljenu osobu; osobe o kojima je reč, nikad se nisu oslobodile infantilne vezanosti i kad odrastu, u svojim afektivnim zahtevima traže ovaj obrazac. U ovim slučajevima osoba je emocionalno ostala dete od dve, pet ili dvanaest godina, dok je intelektualno i socijalno na nivou svoje hronološke starosti. U ozbiljnijim slučajevima ova emocionalna nezrelost vodi poremećajima u društvenom ponašanju; u lakšim, sukob je ograničen na sferu intimnih ličnih odnosa.

U odnosu na naše prethodno razmatranje ličnosti usmerene na majku ili ličnosti usmerene na oca, sle-

deći primer je ona vrsta neurotičnog ljubavnog odnosa koji se danas često može naći, a tiče se muškaraca koji su u svom emocionalnom razvoju zastali na infantilnoj vezanosti za majku. To su muškarci koji nikada nisu, tako reći, odbijeni od majčinih grudi. Ovi muškarci još uvek osećaju kao deca; oni traže majčinu zaštitu, ljubav, toplinu, brigu i obožavanje; oni traže majčinu bezuslovnu ljubav, ljubav koja se ne daje ni iz kakvog drugog razloga sem zato što im je potrebna, što su deca svoje majke, što su bespomoćni, Takvi muškarci su često veoma odani i dragi dok se ženi udvaraju, pa čak i pošto su u tome uspeli. Ali. njihov odnos prema ženi (kao i prema svim drugim ljudima) ostaje površan i neodgovoran. Njihov cilj mje da vole, već da budu voljeni. Kod ovog tipa muškarca ima obično dosta taštine i više ili manie skrivene grandomanije. Ako nađu pravu ženu, osećaju se sigurni, kao da je čitav svet njihov i mogu da ispolje znatnu nežnost i šarm zbog čega nas ovakvi muškarci često zavaraju. Ali kada, posle izvesnog vremena, žena ne uspe da ispuni njihova fantastična očekivanja, počinju da se razvijaju sukobi i zlovolja. Ako mu se žena uvek ne divi, ako zahteva sopstveni život, ako traži da i sama bude voljena i zaštićena, a u ekstremnim slučajevima, ako nije spremna da mu oprosti ljubavne veze sa drugim ženama (ili čak ako im se i sama ne divi), muškarac se oseća duboko povređen i razočaran i obično ovo osećanje racionalizuje idejom da ga žena "ne voli, da je sebična ili sklona dominaciji". Svako odstpanje od držanja brižne majke prema ljupkom detetu uzima se kao dokaz nedostatka ljubavi. Ovi muškarci obično brkaju svoje nežno ponašanje, svoju želju da ugode, sa pravom ljubavlju i tako dolaze do zaključka da se prema njima postupa nepravedno; oni uobražavaju da su veliki ljubavnici i gorko se žale na nezahvalnost svojih liubavnih partnera.

Takva osoba, usmerena na majku, u retkim slučajevima može da živi bez težih poremećaja. U stvari, ako ga je majka "volela" na suviše zaštitnički način (možda je bila sklona dominaciji, ali ne i destruktivna), i ako nađe ženu istog majčinskog tipa, ako mu njegovi naročiti darovi i talenti dopuste da iskoristi svoj šarm i da izazove divljenje (što je ponekad slučaj sa uspešnim političarima), on je u socijalnom smislu "dobro prilagođen", a da nikad nije dostigao viši nivo zrelosti. Ali, pod manje povoljnim uslovima, a prirodno, oni su češći, njegov ljubavni, ako ne i društveni život biće niz razočaranja; kada takva ličnost ostane sama, zapada u sukobe, a često se javljaju i snažna teskoba i depresija.

U još težim oblicima patologije, fiksacija za majku je dublja i iracionalnija. Na ovom nivou nema želie. da se izrazimo simbolički, za vraćanjem u majčino zaštitničko naručje ili na njene hraniteljske grudi. već u njenu — utrobu koja sve prima i sve razara. Ako ie priroda zdravlja u tome da se iz utrobe otisnemo u svet, za teške mentalne bolesti je karakteristično da nas privlači utroba, da budemo potopljeni u niu — a to znači da se isključimo iz života. Ova vrsta fiksacije se obično događa u odnosu na majke koje se prema svojoj deci odnose na ovaj "gutajuće--razarajući" način. Ponekad u ime ljubavi, ponekad dužnosti, one žele da dete, adolescenta, muškarca, zadrže u sebi: on ne treba da diše sam kroz njih; ne treba da bude sposoban da voli, sem površno, na nivou seksa, potceniujući sve druge žene: on ne treba da bude slobodan i nezavisan, već večni bogali ili kriminalac.

Taj vid majčinstva, destruktivnost, proždrljivost, negativna je strana majčinskog lika. Majka može život da da, ali i da ga uzme. Ona je ta koja vraća u život, ali i koja razara; ona iz ljubavi može činiti čuda— i niko ne može da povredi više od nje. U religioznim predstavama (kao kod hinduističke boginje Kali) i u simbolizmu snova mogu se naći oba suprotna vida majke.

Drugačiji oblik neurotične patologije nalazimo u slučajevima kad je osoba najjače vezana za oca.

Slučaj o kome je reč, je muškarac čija je maika hladna i daleka, dok otac (delimično i kao rezultat ženine hladnoće), svu svoju nežnost i interes usredsređuje na sina. On je "dobar otac", ali istovremeno i autoritaran. Kad god je zadovoljan ponašanjem svog sina, on ga pohvali, daruje ga, nežan je prema niemu; kad mu sin ne ugodi, sve mu to oduzima ili ga grdi. Sin. za koga je očeva nežnost jedina koju ima, postaje ropski privržen ocu. Njegov glavni cili u životu je kako da ugodi ocu — i kada u tome uspe. oseća se srećan, siguran i zadovoljan. Ali, ako pogreši, zataji ili ne uspe da ugodi ocu, oseća se ispražnjen, nevoljen, izopšten. U kasnijem životu, takav muškarac će pokušati da nađe lik oca za koga će se vezati na sličan način. Ceo njegov život postaje sled uzleta i padova koji zavise od uspeha u zadobijanju očeve pohvale. Takvi muškarci su često vrlo uspešni u svojim društvenim karijerama. Oni su savesni, pouzdani, revnosni, pod uslovom da osoba sa likom oca koju su izabrali zna s njima da postupa. Ali, u svojim odnosima prema ženama ostaju uzdržani i hladni. Žena za njih nema središnji značaj; obično je pomalo preziru što prikazuju kao očinsku brigu za malu devojčicu. U početku, oni na ženu mogu da ostave utisak svojom muževnošću, ali žena, kojom su se oženili, sve se više razočarava kada otkrije da joj je određena drugorazredna uloga u odnosu na primarnu vezanost za lik oca koja je nadmoćna u bilo kom trenutku muževljeva života: osim ukoliko se ne desi da je i žena ostala vezana za svog oca - pa je tako srećna sa mužem koji se prema njoj odnosi kao prema ćudliivom detetu.

Mnogo je složenija vrsta neurotičnog poremećaja u ljubavi koji se zasniva na drugačijoj roditeljskoj situaciji, naime, kad se roditelji ne vole, ali su suviše suzdržani da bi se svađali ili pokazivali spolja znake nezadovoljstva. U isto vreme, udaljenost ih čini ne-

spontanim u odnosu prema sopstvenoj deci. Ono što mala devojčica doživljava je atmosfera "ispravnosti", ali ona nikad ne omogućava blizak dodir sa ocem ili majkom zbog čega devojčica ostaje zbunjena i uplašena. Ona nikad nije sigurna u to šta roditelji osećaju ili misle; u atmosferi uvek lebdi nešto nepoznato, tajanstveno. Rezultat toga je da se devojčica povlači u sopstveni život, u dnevne snove, postaje uzdržana, a u svojim kasnijim ljubavnim vezama zadržava isti stav.

Štaviše, povučenost izaziva razvitak intenzivne teskobe, osećanja neutemeljenosti u svetu, što često dovodi do mazohističkih težnji kao jedinog načina da se doživi snažno uzbuđenje. Takve bi žene često više volele da muž viče i pravi scene umesto da se ponaša normalnije i razumnije, jer bi to bar uklonilo teret napetosti i straha; neretko one nesvesno izazivaju takvo ponašanje ne bi li okončale mučnu neizvesnost emocionalne neutralnosti.

U sledećim pasusima se opisuju ostali česti oblici iracionalne ljubavi, bez ulaženja u analizu specifičnih faktora razvoja u detinjstvu na kojima se oni korene.

Oblik pseudoljubavi, koji nije redak, i često se doživljava (a još češće prikazuje u filmovima i romanima) kao "velika ljubav", je idolopoklonička ljubav. Ako osoba nije dostigla nivo na kome ima osećaj identiteta. Ja-stva, koji se koreni u produktivnom razvijanju svojih sopstvenih moći, ona nastoji da obogotvori volienu osobu. Ona je otuđena od svojih sopstvenih moći, pa ih projektuje u voljenu osobu koju obožava kao summum bonum (vrhovno dobro), kao nosioca ljubavi, svetlosti, blaženstva. Kroz ovaj proces ona sebe lišava svakog osećaja snage, u voljenoj osobi se gubi, umesto da sebe nade. Pošto obično nijedna osoba, na kraju krajeva, ne može da ispuni očekivanja nje (ili njega), idolopokloničkog obožavaoca, mora doći do razočaranja, a kao lek, traži se novi idol, ponekad u beskonačnom krugu. Za ovaj oblik idolopokloničke ljubavi karakteristično je da je ljubavni doživljaj na početku snažan i iznenadan. Idolopoklonička ljubav se često opisuje kao istinska, velika ljubav; ali, iako se misli da ona pokazuje jačinu i dubinu ljubavi, ona samo pokazuje očaj i glad obožavaoca. Suvišno je reći da se dve osobe neretko nađu u uzajamnom idolopoklonstvu koje ponekad, u ekstremnim slučajevima, predstavlja sliku ludosti udvoje (folie a deux).

Druga forma pseudoljubavi je ono što možemo da nazovemo sentimentalna ljubav. Njena suština je u tome da se ljubav doživljava samo u fantaziji, a ne u "ovde-i-sada" odnosu prema osobi koja je stvarna. Nairasprostranieniji oblik ove vrste ljubavi je surogat liubavnog zadovolistva koji doživljava potrošač filmova. liubića, liubavnih pesama. Sve neispuniene želie za liubavlju, jedinstvom i bliskošću nalaze svoje zadovoljenje u trošenju ovih proizvoda. Muškarac i žena koji u odnosu prema svojim supružnicima nisu nikad uspeli da probiju zid odvojenosti, dirnuti su do suza saučestvujući u srećnoj ili nesrećnoj ljubavnoj priči para na filmskom platnu. Za mnoge ljubavne parove gledanje takvih filmskih priča je jedina prilika da dožive ljubav — ne međusobno, već zajedno, kao posmatrači "ljubavi" drugih ljudi. Sve dok je ljubav san na javi, oni saučestvuju, čim se ona spusti do stvarnih odnosa između stvarnih ljudi - oni se ukoče.

Drugi vid sentimentalne ljubavi je ljubav koja u toku vremena postaje apstrakcija. Par može da bude duboko dirnut sećanjem na svoju prošlu ljubav, iako dok je ova prošlost bila sadašnjost, nije bilo nikakve ljubavi — ili maštanjem o svojoj budućoj ljubavi. Koliko verenika ili upravo venčanih parova sanja o blaženstvu ljubavi koje će se ostvariti u budućnosti, dok u samom trenutku u kome žive jedno drugom već počinju da bivaju dosadni? Ova tendencija se poklapa sa opštim stavom karakterističnim za modernog čoveka. On živi u prošlosti ili u budućnosti, ali ne i u sadašnjosti. On se sentimentalno seća svog detinjstva

i svoje majke — ili pravi planove za srećnu budućnost. Bilo da se doživljava surogat ljubavi učešćem u fiktivnom iskustvu drugih, bilo da je iz sadašnjosti pomerena u prošlost ili budućnost; ovaj otuđeni i ispražnjeni oblik ljubavi služi kao opijum koji ublažava bol stvarnosti, usamljenost i izdvojenost pojedinca.

Jedan drugi oblik neurotične ljubavi je upotreba mehanizma projekcije s ciljem da se izbegnu sopstveni problemi baveći se manama i slabostima voliene osobe. U tom pogledu pojedinci se ponašaju vrlo slično kao i grupe, nacije ili religije. Oni savršeno opažaju čak i neznatne nedostatke druge osobe. a mirno i dalie prelaze preko sopstvenih - uvek zaokupljeni pokušajem da optuže ili poprave drugu osobu. Ako to čine oba partnera, što je čest slučaj, ljubavni odnos se pretvara u uzajamnu projekciju. Ako sam sam sklon dominaciji ili sam nesiguran ili gramziv, optužujem za to svog partnera i, zavisno od svog karaktera, želim da ga ili popravim ili kaznim. Druga osoba čini isto — i tako obe uspevaju da ignorišu svoje sopstvene probleme i zato ništa ne preduzimaju što bi im pomoglo u sopstvenom razvoju.

Drugi oblik projekcije je projekcija sopstvenih problema na decu. Pre svega, takva se projekcija neretko događa kao želia za decom. U takvim slučaievima želia za decom je određena projekcijom sopstvenih egzistencijalnih problema na decu. Ako osoba oseća da nije bila sposobna da osmisli svoj život. pokušava ga osmisliti pomoću dece. Ali, takva osoba ie osuđena na neuspeh i kad je u pitanju ona sama i niena deca. Prvo zbog toga što problem egzistencije može da reši samo svako sam za sebe, a ne preko zastupnika: drugo zbog toga što joj nedostaju baš oni kvaliteti koje čovek treba da ima da bi pomogao deci u njihovom sopstvenom traganju za odgovorom. Deca služe u projektivne svrhe i kada se postavi pitanie razvoda neuspelog braka. Uobičajeni argument roditelia u takvoj situaciji je da ne mogu da se razvedu da ne bi lišili decu blagoslova složnog doma. Svaka detaljna studija bi, međutim, pokazala da je atmosfera napetosti i nesreće u "složnoj porodici" štetnija za decu od otvorenog raskida koji ih barem uči da je čovek sposoban da hrabrom odlukom okonča nepodnošljivu situaciju.

Ovde se mora pomenuti i jedna druga česta greška. To je, naime, zabluda da ljubav nužno podrazumeva odsustvo sukoba. Baš kao što liudi obično veruju da bol i tugu treba izbegavati u svim prilikama. tako isto veruju da liubav podrazumeva potpuno odsustvo sukoba. A potvrdu ovakvog shvatanja nalaze u činjenici da borbe oko njih izgledaju samo kao razorne izmene udaraca koje ne donose nikakvog dobra ni jednoj ni drugoj strani. Ali, ovo proizlazi iz toga što su "sukobi" većine ljudi u stvari pokušaji da se izbegnu stvarni sukobi. To su neslaganja oko beznačajnih ili površnih stvari, čija je priroda takva da se ne mogu raziasniti ili rešiti. Stvarni sukobi između dvoje ljudi, oni koji ne služe prikrivanju ili projekciji, već se doživliavaju na dubliem nivou unutrašniosti kojoj pripadaju, nisu razorni. Oni vode razjašnjenju, oni proizvode katarzu iz koje oboje izranjaju obogaćeni znanjem i snagom. To nas navodi da istaknemo opet nešto što je već rečeno.

Ljubav je moguća samo ako dve osobe međusobno komuniciraju iz središta svoje egzistencije, pa zato i ako svako od njih doživljava sebe iz središta svoje egzistencije. Samo u ovom "središnjem doživljaju" je ljudska stvarnost, samo je ovde životnost, samo je ovde temelj ljubavi. Doživljena ovako, ljubav je stalni izazov: ona nije mesto odmora, već kretanje, rast, zajednički rad; u odnosu na temeljnu činjenicu da se dvoje ljudi doživljavaju iz suštine svoje egzistencije, da su međusobno jedno time što su jedno sa sobom, umesto da od sebe beže, sporedno je da li među njima vlada harmonija ili sukob, radost ili tuga. Ima samo jedan dokaz prisustva ljubavi: dubina odnosa i životnost i snaga svake od osoba koje se vole; to je plod po kome se prepoznaje ljubav.

Baš kao što automati ne mogu da se vole, oni ne mogu voleti ni boga. Dezintegracija ljubavi prema bogu dostigla je iste razmere kao i dezintegracija ljubavi prema čoveku. Ova je činjenica u napadnoj protivurečnosti sa verovanjem da smo svedoci renesanse religije u našoj epohi. Ništa nije dalje od istine. Svedoci smo, mada ima izuzetaka, regresije na idolopoklonički pojam boga i preobražaja ljubavi prema bogu u odnos koji odgovara otuđenoj karakternoj strukturi. Ovaj povratak na idolopoklonički pojam boga je lako uočiti. Ljudi su teskobni, bez principa ili vere, nemaju nikakvog cilja, sem jednog, da idu napred; zato i dalje ostaju deca, i dalje se nadaju da će im otac ili majka priskočiti u pomoć kada im ona bude potrebna.

Istina, u religioznim kulturama kao što je kultura srednjeg veka, prosečan čovek je u bogu takođe gledao majku ili oca koji pomažu. Ali istovremeno, on je boga uzimao ozbiljno, u smislu da mu je vrhovni cili bio život u skladu sa božjim principima, a postizanje "spasenja" najviši interes kome su podređene sve druge delatnosti. Danas nema ničeg od takvog nastojanja. Svakodnevni život je strogo odvojen od svih religijskih vrednosti. On je posvećen sticanju materijalne udobnosti i uspehu na tržištu ličnosti. Principi na kojima počivaju naši svetovni napori su principi ravnodušnosti i egotizma (ovai poslednii se često označava kao "individualizam" ili "individualna inicijativa"). Čovek istinski religioznih kultura može da se uporedi sa decom od osam godina kojima je potreban otac kao pomagač i koja u svom životu počinju da primenjuju njegova učenja i principe. Savremeni čovek pre liči na dete od tri godine koje plače za ocem kad mu je potreban, a inače je potpuno samo sebi dovolino ako može da se igra.

U tom pogledu, po infantilnoj zavisnosti od antropomorfne slike boga, po neusklađenosti života sa božjim principima, bliži smo idolopokloničkom plemenu, nego religioznoj kulturi srednjeg veka. U jednom drugom pogledu naša religijska situacija pokazuje nove crte, karakteristične jedino za savremeno zapadno društvo. Ovde mogu da se pozovem na ono što sam rekao u prethodnom delu ove knjige. Moderni čovek se pretvorio u robu; svoju životnu energiju on doživljava kao ulaganje kojim, u skladu sa svojim položajem i situacijom na tržištu, treba da postigne najveću dobit. On je otuđen od sebe, od svojih bližnjih i od prirode. Njegov glavni cilj je povoljna razmena sopstvenih veština, znanja i samog sebe, svog "paketa ličnosti", sa drugima koji su isto tako spremni na korektnu i korisnu razmenu. Život nema drugog cilja osim da se odvija, nikakvog principa osim principa korektne razmene, nikakvog zadovoljstva osim jednog, potrošnje.

Šta u ovim okolnostima može da znači pojam boga? Njegovo prvobitno religijsko značenje je pretvoreno u ono koje odgovara otuđenoj kulturi uspeha. U religijskom preporodu najnovijeg vremena, verovanje u boga je pretvoreno u psihološko sredstvo pomoću koga se čovek bolje priprema za konkurentsku borbu.

Religija se povezuje sa autosugestijom i psihoterapijom da bi pomogla čoveku u njegovim poslovima. U dvadesetim godinama čovek se još nije morao obraćati bogu da bi "unapredio ličnost". Bestseler iz 1938. knjiga Deila Karnegija (Dale Karnegy) Kako steći prijatelje i uticati na ljude ostala je na strogo svetovnom nivou. Funkcija Karnegijeve knjige, u to vreme, bila je ista kao i funkcija najvećeg bestselera naših dana, Snaga pozitivnog mišljenja od velečasnog H.B. Pila (Peale). U religijskoj knjizi se čak ni ne postavlja pitanje da li je naša vladajuća zaokupljenost uspehom sama po sebi u skladu sa duhom monoteističke religije. Naprotiv, u ovaj vrhovni cilj se nikad ne sumnja, ali se verovanje u boga i molitva preporučuju kao sredstva pomoću kojih čovek razvija sposobnosti za postizanje uspeha. Baš kao što moderni psihijatri nameštenicima preporučuju sreću kako bi bolje privlačili kupce, tako neki sveštenici preporučuju ljubav prema bogu da bi se imalo više uspeha. "Učini boga svojim partnerom", znači učiniti boga poslovnim partnerom, a ne postati s njim jedno u ljubavi, istini i pravdi. Baš kao što je bratska ljubav zamenjena bezličnom korektnošću, tako se i bog pretvorio u udaljenog generalnog direktora preduzeća "Univerzum Inc."; znaš da je tu, on režira predstavu (mada bi se ona verovatno odvijala i bez njega), nikad ga nisi video, ali priznaješ njegovo vođstvo dok "obavljaš svoj deo posla".

IV

LJUBAVNA PRAKSA

Pošto smo obradili teorijski aspekt umeća ljubavi, sada se suočavamo sa mnogo težim problemom praksom umeća ljubavi. Može li se o praksi umeća učiti drugačije do upražnjavajući ga?

Problem je danas još teži zbog činjenice da većina ljudi pa i mnogi čitaoci ove knjige, očekuju uputstva tipa "uradi sam", a u ovom slučaju to znači da budu poučení kako da vole. Bojim se da će se svako, ko ovom poslednjem poglavlju pristupi na taj način, jako razočarati. Ljubav je lično iskustvo koje svako mora da doživi i proživi: u stvari jedva da ima neko ko ovaj doživljaj nije imao bar u začetku, kao dete, mladić, odrastao čovek. Ono što se može postići raspravom o praksi ljubavi je da se razmotre pretpostavke umeća ljubavi, pristupi umeću, da tako kažemo, i ostvarenje tih pretpostavki i pristupa. Korake ka ciliu može svako preduzeti jedino sam, a rasprava se završava pre nego što je preduzet odlučujući korak. Ipak, verujem da rasprava o pristupima može pomoći u savlađivanju umeća — bar onima koji su se oslobodili očekivanja "uputstava".

Savlađivanju bilo kog umeća postavljaju se izvesni opšti zahtevi, bez obzira da li se radi o stolarstvu, medicini ili umeću ljubavi. Pre svega, savlađivanje umeća zahteva disciplinu. Ni u čemu neću nikad biti dobar ako to ne činim na disciplinovan način; sve što činim samo ako sam "za to raspoložen" može da bude lep ili zabavan hobi, ali nikad neću postati maj-

stor u tom umeću. Ali, nije u pitanju samo problem discipline u savlađivanju određenog umeća (recimo svaki dan vežbam određeni broj časova), već problem discipline u čitavom čovekovom životu. Neko bi mogao pomisliti da za modernog čoveka nema ničeg lakšeg za učenje od discipline. Zar on ne provodi osam sati dnevno, na najdisciplinovaniji način, na poslu koji je strogo rutinizovan? Činjenica je, međutim, da moderni čovek izvan sfere rada ima jako malo samodiscipline. Kada ne radi, on želi da bude leni, da se oklembesi, ili da upotrebimo lepšu reč, da se opusti. Sama ova želia za leniošću uglavnom je reakcija na rutinizovanje života. Baš zato što je čovek prinuđen da osam sati dnevno svoju energiju troši na svrhe koje nisu njegove, na način koji nije njegov, već mu je propisan ritmom rada, on se buni i njegova pobuna poprima oblik infantilnog ugađanja samom sebi. Uz to, u borbi protiv autoritarnosti, on je postao nepoverliji prema svakoj disciplini, kako onaj koju nameće iracionalni autoritet, tako i prema racionalnoj disciplini koji određuje sam. Bez takve discipline, međutim, život postaje razdrobljen, haotičan i nedostaje mu koncentracija.

Da je koncentracija nužan uslov savlađivanja umeća, gotovo da i ne treba dokazivati. To zna svako ko je ikada pokušao da nauči neko umeće. Ipak, u našoj kulturi, koncentracija je ređa čak i od samodiscipline. Naprotiv, naša kultura vodi rastresenom i razlivenom načinu života koji jedva da igde ima premca. Ti radiš mnogo stvari odjednom: čitaš, slušaš radio, razgovaraš, pušiš, jedeš. Ti si potrošač sa otvorenim ustima, željan i spreman da proguta sve — slike, tečnost, znanje. Ovaj nedostatak koncentracije se jasno pokazuje u teškoći da budemo sami sa sobom. Mirno sedeti, bez razgovora, pušenja, čitanja, pijenja, za većinu ljudi je nemoguće. Oni postaju nervozni, uzvrpolje se, pa moraju nešto da učine sa svojim ustima ili rukama. (Pušenje je jedan od simptoma ovog ne-

dostatka koncentracije; ono zapošljava ruku, usta, oko i nos.)

Treći faktor je strpljenje. Opet, svako ko je ikad pokušao da savlada neko umeće zna da je strpljenje nužno ako želiš bilo šta da postigneš. Ko želi brze rezultate, nikad neće naučiti neko umeće. Ipak, modernom čoveku je isto tako teško da bude strpljiv koliko i da se nauči disciplini i koncentraciji. Čitav industrijski sistem neguje baš suprotno: brzinu. Konstrukcija svih naših mašina je u funkciji brzine: auto i avion voze nas brzo ka našem odredištu — što brže. to bolie. Mašina koja može da proizvede istu količinu za pola potrebnog vremena dvaput je bolja od starije i sporije. Naravno, za ovo postoje važni ekonomski razlozi. Ali, kao i u mnogim drugim slučajevima, ljudske vrednosti su određene ekonomskim vrednostima. Ono što je dobro za mašine, mora biti dobro i za čoveka — to je logika. Moderni čovek misli da nešto gubi - vreme - kada ne radi brzo; ipak on ne zna šta da uradi sa ušteđenim vremenom - sem da ga ubija.

Konačno, uslov učenja bilo kog umeća je da nam njegovo savlađivanje bude najviši interes. Ako umeće nije nešto od najveće važnosti, početnik ga nikad neće naučiti. On će, u najboljem slučaju, postati dobar diletant, ali nikad neće postati majstor. Za umeće ljubavi ovaj je uslov isto tako nužan kao i za bilo koje drugo. Ipak se čini da u umeću ljubavi srazmera preteže u korist diletanata znatno više nego u ostalim umećima.

Moram još nešto da napomenem u vezi sa opštim uslovima učenja umeća. Čovek ne počinje da uči umeće direktno, već, da tako kažem, indirektno. Pre nego što počne sa samim umećem, čovek mora da nauči veliki broj drugih i često na izgled nepovezanih stvari. Stolar početnik prvo uči da rendiše drvo; početnik u učenju klavira sa vežbanjem skala; početnik u zen-umeću streljanja lukom počinje sa izvođe-

7* 99

njem vežbi disanja. ⁴⁷ Ako čovek želi da postane majstor u bilo kom umeću, mora da mu posveti ceo život ili bar da se srodi s njim. Sopstvena osoba postaje sredstvo za savlađivanje umeća i mora da se prilagodi specifičnim zadacima koje ono zahteva. Što se tiče umeća ljubavi, to znači da svako ko želi da postane majstor u ovom umeću, mora započeti sa vežbanjem discipline, koncentracije i strpljenja tokom svakog perioda svog života.

Kako se uvežbava disciplina? Naši bi preci bili mnogo podobniji da odgovore na ovo pitanje. Njihova je preporuka bila da ustanemo rano, da se ne prepuštamo nepotrebnom rasipništvu, da mnogo radimo. Ova vrsta discipline je imala očigledne nedostatke. Bila je kruta i autoritarna, usredsređena na vrline štednje i odricanja i u mnogim pogledima neprijateljska prema životu. Ali, kao reakcija na ovu vrstu discipline, pojačavala se tendencija da se bude sumnjičav prema svakoj disciplini, a da se nedisciplinovana, lenja opuštenost u slobodno vreme učini dopunom i protivtežom rutinizovanom načinu života koji nam je nametnut u toku osmočasovnog rada. Neka očigledna i elementarna pravila su: ustati u određeno vreme, jedan deo dana posvetiti delatnostima kao što su razmišljanje, čitanje, slušanje muzike. šetnja; ne prepuštati se, bar ne preko izvesnog minimuma, delatnostima bega kao što su krimi priče i filmovi. ne preterivati u jelu i piću. Bitno je, međutim, da disciplina ne sme da se uvežbava kao nametnuto pravilo, već kao nešto što je postalo izraz naše volje; da je osećamo kao prijatnu i da se polako navikavamo na vrstu ponašanja koje bi nam verovatno nedostajalo kada bi prestali da ga upražnjavamo. Jedna od nesrećnih strana našeg zapadnjačkog shvatanja discipline (kao i svake vrline) je pretpostavka da je

⁴⁷ E. Herrigel: Zen in the Art of Archery (Zen u umeću streljaštva), London, Routledge, 1954.

uvežbavanje discipline skopčano sa bolom i samo ako je bolno, može da bude "dobro". Istok je odavno shvatio da ono što je dobro za čoveka — za njegovo telo i dušu, mora takođe da bude i prijatno, iako u početku mora da se prevaziđe izvestan otpor.

Vežbanje koncentracije je daleko teže u našoj kulturi u kojoj se čini da sve deluje protiv sposobnosti da se koncentrišemo. Najvažniji korak u učenju koncentracije je naučiti da se bude sam sa sobom. a da ne čitamo, slušamo radio, pušimo ili pijemo. I zaista, sposobnost koncentracije je sposobnost da se bude sam sa sobom — a ova sposobnost je upravo uslov sposobnosti da se voli. Ako se za drugu osobu vezujem, jer ne mogu da se oslonim na sopstvene noge, ona ili on može da bude moj spasilac, ali ta veza nije veza ljubavi. Paradoksalno, sposobnost da se bude sam je uslov sposobnosti da se voli. Svako ko pokuša da bude sam sa sobom otkriće kako je to teško. Počeće da oseća nespokojstvo, uznemirenost, čak i izvesnu teskobu. Biće sklon racionalizaciji svoje nespremnosti da nastavi sa vežbaniem, razmišliajući o tome kao nečem što nema vrednosti, da je baš glupo, da uzima suviše vremena itd. itd. Takođe će primetiti da ga opsedaju razne misli. Sebe će uloviti kako misli o dnevnim planovima za kasnije ili o nekoj teškoći u poslu koji ima da obavi, ili kuda da ide uveče ili o mnoštvu stvari koje će mu ispuniti duh umesto da mu dopusti da se isprazni. U tome bi bilo od pomoći nekoliko vrlo prostih vežbi, kao npr.: da sednemo opušteno (ni kruto ni mlitavo) i pokušamo da ispred očiju vidimo belo platno, da uklonimo sve slike koje smetaju, a zatim da pokušamo da pratimo svoje disanje; ne da mislimo na njega, ni da ga forsiramo, već da ga pratimo - i time osećamo; štaviše da pokušamo osetiti svoje "Ja"; Ja=ja sam kao središte svojih moći, kao tvorac svog sveta. Takve vežbe koncentracije bi trebalo izvoditi svakog iutra 20 minuta (a ako je moguće i duže) i svake večeri pre odlaska na spavanje.⁴⁸

Osim takvih vežbi, čovek mora naučiti da bude koncentrisan u svemu što radi, u slušanju muzike, čitanju knjige, razgovoru, posmatranju pejzaža. U tom trenutku ta delatnost mora da bude jedino što je važno, čemu se potpuno predajemo. Ako je čovek koncentrisan, malo ie važno šta radi; i važne i nevažne stvari dobijaju novu dimenziju stvarnosti, jer smo im poklonili punu pažnju. Učenje koncentracije zahteva izbegavanje, koliko je to moguće, trivijalnog razgovora, tj. razgovora koji nije pravi. Ako dva čoveka razgovaraju o rastu drveta koje im je poznato ili o ukusu hleba koga su upravo pojeli ili o zajedničkom iskustvu s posla, takav razgovor može da bude relevantan pod uslovom da su iskusili ono o čemu razgovaraju i ne bave se time površno. S druge strane, razgovor može da se bavi pitanjima politike ili religiie, a da ipak bude trivijalan; ovo se događa kada dva čoveka razgovaraju u klišeima, kada u onome što govore nema srca. Dodao bih ovde da, baš kao što je važno izbegavati trivijalan razgovor, isto je tako važno izbegavati i loše društvo. Pod lošim društvom ne podrazumevam samo liude koji su zli i destruktivni: niihovo društvo treba izbegavati, jer je njihova orbita otrovna i depresivna. Isto važi i za društvo zombija, ljudi čija je duša mrtva, mada im je telo živo: koji ćaskaju umesto da razgovaraju i koji iznose otrcana mišljenja umesto da misle. Međutim, društvo takvih ljudi nije uvek moguće izbeći, a nije ni nužno. Ako čovek ne reaguje na očekivani način — tj. frazama i trivijalnostima — već direktno i humano, često

⁴⁸ Mada u istočnim, naročito indijskim kulturama o ovoj temi ima značajan broj teorija i praktika, sličnih nastojanja poslednjih godina ima i na Zapadu. Po mom mišljenju, najznačajnija je Gindlerova (Gindler) škola čiji je cilj osećanje sopstvenog tela. Za razumevanje Gindlerove metode vidi takođe rad Šarlot Selver (Charlotte Selver) o kome je govorila na svojim predavanjima i tečajevima u Novoj školi u Njujorku.

će ustanoviti da takvi ljudi promene svoje ponašanje čemu pomaže i iznenađenje prouzrokovano neočekivanim odgovorom.

U odnosu prema drugima, biti koncentrisan znači prvenstveno umeti slušati. Većina ljudi druge čuje, čak i savete deli, a da stvarno ne sluša. Govor druge osobe oni ne uzimaju ozbiljno, ali ni svoje sopstvene odgovore. Rezultat je da ih govor umara. Njima se čini da bi bili još umorniji kada bi slušali koncentrisano. A upravo je obrnuto istina. Svaka delatnost, ako se obavlja s koncentracijom, čini nas budnijim (mada posle toga nastupa prirodni i blagotvorni umor) dok nas svaka dekoncentrisana delatnost čini pospanim — a istovremeno otežava spavanje na kraju dana.

Biti koncentrisan znači živeti potpuno u sadašniosti, ovde i sada, ne misliti, dok nešto upravo radim, na sledeću stvar koju treba da uradim. Suvišno je reći da koncentraciju moraju da savladaju pre svega liudi koji se vole. Oni moraju naučiti da jedno drugom budu bliski, a da ipak ne daju oduška svojim osećanjima na sve one mnoge uobičajene načine. Početak učenja koncentracije će biti težak; izgledaće kao da se cili nikada ne može dostići. Gotovo i ne treba reći da je za to nužno strpljenje. Ako čovek ne zna da sve ima svoje vreme, pa želi da stvar ubrza, on neće nikada uspeti u koncentraciji — niti u umeću ljubavi. Da bi se stekla predstava o tome šta je strpljenje, treba samo posmatrati dete koje uči da hoda. Ono pada, i pada i ponovo pada, a ipak i dalje pokušava, popravlja se, sve dok jednog dana ne počne da hoda bez padanja. Šta bi sve odrastao čovek mogao da postigne kad bi, u poslovima koji su mu važni, imao detinje strpljenje i njegovu koncentraciju!

Čovek ne može naučiti da se koncentriše, a da ne postane osetljiv prema samom sebi. Šta to znači? Treba li čovek da sve vreme misli o sebi, sebe "analizira" ili šta inače? Kad bismo rekli da imamo osećaj za mašinu, ne bī bilo teško objasniti šta to znači. Npr. svako ko vozi automobil ima za njega osećaj. On primeti čak i malu, neuobičajenu buku ili promenu u radu motora. Isto tako, vozač ima osećaj za neravnine na drumu, za kretanje automobila ispred i iza njega. Ipak, on ne *misli* o svim tim faktorima; njegov duh je u stanju pripravnosti, otvoren za sve relevantne promene u situaciji na koju se koncentriše, a to je bezbedno upravljanje automobilom.

Naiočialedniji primer osetljivosti prema drugom ljudskom biću nalazimo u prijemčivosti i osetljivosti majke prema njenoj bebi. Izvesne telesne promene. zahteve, uznemirenosti, ona primeti pre nego što se otvoreno ispolje. Ona se probudi kad beba zaplače, dok je drugi, mnogo jači zvuk ne bi probudio. Sve to znači da ona ima osećaj za životne manifestacije deteta; ona nije uznemirena ili zabrinuta, već u stanju oprezne ravnoteže, prijemčiva za svaku značajnu komunikaciju koja dolazi od deteta. Na isti način čovek može da bude osetljiv prema sebi. Čovek je npr. svestan osećaja umora ili depresije i umesto da mu se prepusti i potpomogne ga depresivnim mislima koje su uvek pri ruci, on se zapita "šta se događa"? Zašto sam depresivan? Isto treba učiniti kada smo razdraženi ili liuti ili skloni dnevnom sanjarenju ili drugim delatnostima bega. U svakom od ovih slučajeva važno je da smo ih svesni, a ne da ih racionalizujemo na hiljadu i jedan način kako se to već čir i: važno je da oslušnemo svoj unutrašnji glas koji će nam reći — često prilično neposredno — zašto smo teskobni, depresivni, razdraženi.

Prosečna osoba je osetljiva na svoje telesne procese; ona primećuje promene ili čak sasvim neznatan bol. Ovu vrstu telesne osetljivosti je relativno lako iskusiti, jer većina osoba ima predstavu o tome kako se osećaju kad im je dobro. Istu osetljivost za mentalne procese je mnogo teže imati, jer mnogi ljudi nisu nikad upoznali osobu koja optimalno funkcioniše. Oni uzimaju kao normu psihičko funkcionisanje svojih roditelja i rođaka ili društvene grupe u kojoj

su se rodili, i sve dok se od njih ne razlikuju, osećaju se normalni i nezainteresovani su za bilo kakva posmatranja. Ima mnogo ljudi npr. koji nikad nisu videli osobu koja ume da voli ili osobu od integriteta ili koncentracije. Da bi čovek bio osetljiv prema sebi, sasvim je očigledno da mora imati predstavu o potpunom, zdravom, ljudskom funkcionisanju — a kako da ostvari takvo iskustvo ako ga nije imao u sopstvenom detinjstvu ili kasnije u životu. Sigurno da odgovor na to pitanje nije jednostavan, ali ono ukazuje na jednu vrlo kritičnu tačku našeg obrazovnog sistema.

U obrazovnom procesu gubimo iz vida ono što je najvažnije za ljudski razvoj: poučavanie koje je moquće samo kroz puko prisustvo zrele osobe, sposobne da voli. U prethodnim epohama naše sopstvene kulture ili u Kini i Indiji, najcenjeniji je bio čovek sa izrazitim duhovnim kvalitetima. Čak ni učiteli nije bio samo, ili ne prvenstveno, izvor informacija, već je imao ulogu da na učenike prenese određene stavove. U savremenom kapitalističkom društvu - a isto važi i za ruski komunizam — liudi koji se smatraju dostojnim divljenja i oponašanja su sve samo ne nosioci značajnih duhovnih kvaliteta. Oči javnosti su uprte u one koji prosečnom čoveku daju osećaj pasivnog zadovoljstva. Filmske zvezde, radio-voditelji, komentatori, važne poslovne ili političke figure — modeli su za oponašanje. Njihova glavna kvalifikacija za ovu ulogu je često u tome što su uspeli da postanu novinska vest. Pa ipak, situacija ne izgleda potpuno beznadežna. Ako se uzme činjenica da je čovek kao Albert Švaicer (Albert Schweitzer) mogao postati slavan u Sjedinjenim Državama, predočimo li sebi mnoge mogućnosti da svoju omladinu dobro upoznamo sa živim i istorijskim ličnostima koje pokazuju šta liudska bića mogu da postignu kao liudska bića, a ne kao zabavljači (u širem značenju reči), i ako pomislimo na velika dela literature i umetnosti svih vremena, čini se da je moguće stvaranje vizije dobrog liudskog funkcionisania, a onda i stvarania osećaja za loše funkcionisanje. Kad ne bismo uspeli da održimo viziju zrelog života, suočili bismo se sa mogućnošću propasti naše cele kulturne tradicije. Ova tradicija se ne zasniva prvenstveno na prenošenju određenih vrsta znanja, već određenih vrsta ljudskih osobina. Ne budu li buduće generacije više uočavale ove osobine, pet hiljada godina stara kultura će propasti, makar se njeno znanje prenosilo i dalje razvijalo.

Do sada sam raspravljao o uslovima savlađivanja bilo kog umeća. Sada ću da razmotrim one kvalitete koji su od naročitog značaja za sposobnost ljubavi. U skladu sa onim što sam rekao o prirodi ljubavi, glavni uslov dosezania liubavi je prevazilaženie sopstvenog narcisizma. U narcisoidnoi orijentaciji čovek doživljava kao realno samo ono što je unutar njega, dok fenomeni spoliašnjeg sveta nemaju realnost po sebi. već samo s obzirom na to da li su mu korisni ili su opasni po njega. Suprotnost narcisizmu je objektivnost; to je moć da ljude i stvari vidimo onakve kakvi iesu, objektivno, i da imamo sposobnosti da ovu objektivnu sliku odvojimo od slike koju oblikuju naše želje i strahovi. Sve forme psihoza pokazuju krajnju nesposobnost da se bude objektivan. Za ludu osobu jedina realnost koja postoji je ona unutar nje, stvarnost njenih želja i strahova. Spoljašnji svet ona vidi kao simbole svog unutrašnieg sveta, kao svoju kreaciju. U snu svi činimo to isto. U snu stvaramo događaje, postavljamo drame koje su izraz naših želja i strahova (mada ponekad i naših uvida i sudova) i dok spavamo, uvereni smo da su proizvodi naših snova isto toliko realni kao i stvarnost koju opažamo u budnom stanju.

Ludak ili spavač nikako ne uspevaju da stvore objektivnu sliku spoljašnjeg sveta; ali, svi smo mi manje-više ludi, manje više u snu. Svi mi imamo neobjektivnu sliku o svetu, sliku koja je iskrivljena našom narcisoidnom orijentacijom. Treba li da dajem i primere? Svako ih lako može pronaći posmatrajući

sebe, svoje susede, čitajući novine. Oni variraju zavisno od stepena narcisoidnog iskrivljavanja stvarnosti. Jedna žena npr., telefonira lekaru i kaže da tog istog popodneva želi da dođe u njegovu ordinaciju. Lekar odgovara da tog popodneva nije slobodan, ali da je može primiti sledećeg dana. Njen odgovor glasi: "Ali doktore, ja stanujem samo pet minuta od vaše ordinacije." Ona ne može da razume njegovo objašnjenje da to što je za nju razdaljina tako mala, *njemu* ne štedi vreme. Ona situaciju doživljava narcisoidno: pošto *ona* štedi vreme, i *on* štedi vreme; jedina stvarnost za nju je ona sama.

Manje su ekstremna — ili možda samo manje očigledna — iskrivljavanja koja su opšte mesto u međuljudskim odnosima. Koliko roditelja, umesto da shvate ili se bar zainteresuju za ono što dete oseća po sebi i za sebe, reakcije deteta doživljava u smislu da im je poslušno, da im pruža zadovoljstvo, da im služi na čast itd. Koliko muževa ima sliku o svojoj ženi kao sklonoj dominaciji zato što zbog svoje sopstvene vezanosti za majku svaki zahtev tumače kao ograničenje svoje slobode? Koliko žena smatra da su im muževi nesposobni i glupi, jer ne odgovaraju slici o princu na belom konju koju su možda izgradile kao devojčice?

Opštepoznat je nedostatak objektivnosti kad su u pitanju druge nacije. Iz dana u dan se druga nacija prikazuje kao zla i izopačena, dok sopstvena nacija predstavlja sve što je dobro i plemenito. Svaki čin neprijatelja se meri jednim aršinom, a delovanje sopstvene nacije drugim. Čak i dobra dela neprijatelja se uzimaju kao znak naročite pokvarenosti čiji je cilj da zavedu nas i svet, dok su naša rđava dela nužna i opravdana plemenitim ciljevima kojima služe. Zaista, ako se ispitaju, kako odnosi među nacijama, tako i odnosi između pojedinaca, dolazi se do zaključka da je objektivnost izuzetak, a veći ili manji stepen narcisoidnog iskrivljavanja pravilo.

Moć objektivnog mišljenja je um; emocionalni

stav koji je primeren umu je skromnost. Biti objektivan, upotrebljavati svoj um, moguće je samo onda ako je čovek formirao stav skromnosti, ako je izronio iz snova o svemoći i sveznanju koje je imao kao dete.

U odnosu na raspravu o savlađivanju umeća ljubavi, ovo znači: pošto ljubav zavisi od relativne odsutnosti narcisizma, ona zahteva skromnost, obiektivnost i um. Ceo život čoveka mora biti posvećen ovom cilju. Skromnost i objektivnost su nedeljive, baš kao i ljubav. Ja ne mogu biti istinski objektivan prema svojoj porodici, ako ne mogu biti objektivan prema strancu i obrnuto. Ako želim da naučim umeće ljubavi, moram da težim za objektivnošću u svakoj situaciji i da postanem osetljiv na situacije u kojima sam neobiektivan. Moram pokušati da uočim razliku između moje, narcisoidne iskrivliene slike o nekoj osobi i njenom ponašanju i stvarne osobe, onakve kakva postoji nezavisno od mojih interesa, potreba i strahova. Steći sposobnost za objektivnost i um pola je puta do sticanja umeća ljubavi, ali se ona mora zadobiti u odnosu na svakog sa kime čovek dolazi u dodir. Ako bi neko želeo da svoju objektivnost sačuva za voljenu osobu, a da je se oslobodi u odnosu prema ostalom svetu, uskoro će otkriti da je zatajio i tamo i ovde.

Sposobnost ljubavi zavisi od sposobnosti da izronimo iz narcisizma i incestuozne fiksacije za majku i klan; ona zavisi od naše sposobnosti da odrastemo, da u svom odnosu prema svetu i sebi, razvijemo produktivnu orijentaciju. Ovaj proces izranjanja, rođenja, buđenja, zahteva kao nužan uslov, jedan kvalitet — veru. Praktikovanje umeća ljubavi zahteva praktikovanje vere.

Šta je vera? Da li je ona nužno stvar verovanja u boga ili u religijska učenja? Da li je vera nužno suprotna ili odvojena od uma ili racionalnog mišljenja? Čak i da samo pristupi problemu vere, čovek mora da pravi razliku između racionalne i iracionalne vere. Pod iracionalnom verom podrazumevam verovanje (u osobu ili ideju) koja se zasniva na pokoravanju

iracionalnom autoritetu. Nasuprot tome, racionalna vera je ubeđenje ukorenjeno u sopstvenom iskustvu mišljenja ili osećanja. Racionalna vera nije prvenstveno verovanje u nešto, već kvalitet izvesnosti i čvrstine koji imaju naša ubeđenja. Vera je pre karakterna crta koja prožima celu ličnost, nego neko specifično verovanje.

Racionalna vera je ukorenjena u produktivnoj intelektualnoj i emocionalnoj delatnosti. U racionalnom mišlieniu u kome se smatra da veri nema mesta, racionalna vera je važna komponenta. Kako naučnik, npr. dolazi do novog otkrića? Počinje li on tako što izvodi eksperiment za eksperimentom, skupljajući činjenicu po činjenicu, a da nema zamisao onoga što očekuje da će naći? Do istinski važnog otkrića na bilo kom polju, retko se došlo na ovaj način. Ali, do važnih zaključaka ljudi nisu stigli ni tako što su prosto dali krila mašti. Proces stvaralačkog mišljenja na bilo kom polju ljudskog pregnuća često započinje onim što se može nazvati "racionalna vizija", koja je sama rezultat značajnog prethodnog proučavanja, refleksivnog mišljenja i posmatranja. Kada naučnik uspe da sakupi dovolino činienica ili da svoju prvobitnu zamisao matematički formuliše da bi je učinio prihvatlijvijom, može se reći da je stigao do probne hipoteze. Pažljiva analiza hipoteze, kako bi se izvele niene implikacije i prikupljanje činjenica koje je podržavaju, vode adekvatnoj hipotezi i najzad možda, nienom ukliučivanju u sveobuhvatnu teoriju.

Istorija nauke je puna primera vere u razum i vizija istine. Kopernik, Kepler, Galilej i Njutn su bili prožeti nepokolebljivom verom u razum. Zbog nje je Bruno spaljen na lomači, a Spinoza pretrpeo ekskomunikaciju. Vera je neophodna na svakom koraku, od postavke racionalne vizije, do formulacije teorije: vera u viziju kao racionalno valjan cilj kome treba težiti, vera u hipotezu kao verovatan i plauzibilan stav i vera u konačnu teoriju, bar dok se ne postigne opšta saglasnost o njenoj valjanosti. Ova vera je uko-

renjena u sopstvenom iskustvu, u poverenju u sopstvenu moć mišljenja, posmatranja i suđenja. Dok je iracionalna vera prihvatanje nečega kao istinitog samo zato što neki autoritet ili većina tako kaže, racionalna vera je ukorenjena u nezavisnom ubeđenju zasnovanom na sopstvenom produktivnom posmatranju i mišljenju, uprkos mišljenju većine.

Mišljenje i suđenje nisu jedino područje iskustva na kome se ispoljava racionalna vera. U sferi ljudskih odnosa vera je nezamenljiv kvalitet svakog značajnog prijateljstva ili ljubavi. "Verovati" u drugu osobu znači biti siguran u pouzdanost i nepromenljivost njenih temeljnih stavova, srži njene ličnosti, njene ljubavi. Time ne želim da kažem da osoba ne sme da menja svoja shvatanja, već da njene osnovne motivacije ostaju iste; da su npr. poštovanje života i ljudskog dostojanstva deo nje same, da nisu podložni promeni.

U istom smislu verujemo u sebe. Svesni smo postojanja svoga la, srži svoje ličnosti koja je nepromenljiva i koja se održava kroz život, uprkos promenljivim okolnostima i nezavisno od izvesnih promena u mišljenjima i osećanjima. Ova srž je realnost na koju se odnosi reč "Ja" i na kojoj je zasnovana naša uverenost u sopstveni identitet. Ukoliko ne verujemo u održanje svoga Ja, ugroženo je naše osećanje identiteta i mi postajemo zavisni od drugih ljudi čije odobravanje onda postaje osnova našeg osećanja identiteta. Sama osoba koja veruje u sebe sposobna je da bude verna drugima, jer samo ona može da bude sigurna da će i u budućnosti biti ista kao što je danas i da će zato osećati i delovati kao što sada očekuje. Vera u sebe je uslov naše sposobnosti da dajemo obećanja i pošto čovek, kao što reče Niče, može da se definiše svojom sposobnošću da daje obećania, vera je jedan od uslova ljudske egzistenciie. Za liubav je važna vera u sopstvenu liubav: u nienu sposobnost da proizvodi liubav u drugima, u nienu pouzdanost.

Verovati u neku osobu znači još i imati veru u mogućnosti drugih. Najrudimentarniji oblik te vere je vera majke u novorođenče: da će živeti, rasti, hodati i govoriti. Međutim, dete se u tom pogledu razvija sa takvom pravilnošću da se čini kako očekivanje tog razvoja ne zahteva veru. Drugačije je sa onim mogućnostima čiji razvitak može da izostane: to su mogućnosti deteta da voli, da bude srećno, da koristi svoj razum, a i specifičnije mogućnosti kao što su nadarenosti za umetnost. One su semena koja rastu i ispoljavaju se ako su dati povoljni uslovi za razvoj, ali mogu i da se uguše ako ovih uslova nema.

Jedan od najvažnijih uslova je da osoba važna u životu deteta veruje u ove mogućnosti. Prisustvo ove vere čini razliku između vaspitanja i manipulacije. Vaspitanje pomaže detetu da ostvari svoje mogućnosti. ⁴⁹ Suprotnost vaspitanju je manipulacija koja se zasniva na odsustvu vere u razvijanje mogućnosti i na uverenju da će dete biti u redu samo ako mu odrasli utuve šta je poželjno, a uguše ono što izgleda kao nepoželjno. Nema potrebe da se veruje u robota, pošto u njemu i nema života.

Vrhunac vere u druge je vera u čovečanstvo. U zapadnom svetu ova je vera izraženija religijskim jezikom u jevrejsko-hrišćanskoj religiji, a u svetovnom jeziku, najsnažniji izraz je našla u humanističkim, političkim i socijalnim idejama poslednjih sto pedeset godina. Slično veri u dete, ona se zasniva na ideji da su čovekove mogućnosti takve, da uz povoljne uslove može da izgradi društveni poredak kojim vladaju principi jednakosti, pravde i ljubavi. Takav poredak čovek još nije uspeo da izgradi i zato ubeđenje da je za to sposoban zahteva veru. Ali, kao i svaka racionalna vera, ono nije proizvoljno mišljenje, već je zasnovano na svedočanstvu prošlih dostignuća ljudskog roda i na unutrašnjem iskustvu svakog pojedin-

⁴⁹ Koren reči vaspitanje (education) je *e-ducere*, bukvalno izvesti ili izneti nešto što je potencijalno prisutno.

ca, na njegovom sopstvenom iskustvu racionalnosti i ljubavi.

Dok je iracionalna vera ukorenjena u podvrgavanju sili koju doživljavamo kao nadmoćnu, sveznajuću i svemoguću i u odricanju sopstvene moći i snage, racionalna vera se zasniva na suprotnom iskustvu. Tako verujemo u misao, jer je ona rezultat našeg sopstvenog posmatranja i mišljenja. Verujemo u mogućnost drugih, u sopstvene mogućnosti i mogućnosti čovečanstva zato što smo, i u meri u kojoj smo. iskusili razvijanje sopstvenih mogućnosti, realnost sazrevania u sebi, snagu sopstvene moći razuma i liubavi. Osnova racionalne vere je produktivnost; živeti u sopstvenoj veri znači živeti produktivno. Iz toga sledi da je verovanje u silu (u smislu dominacije) i upotreba sile suprotnost veri. Verovanje u silu koja postoji je isto što i neverovanje u razvitak mogućnosti koje još nisu ostvarene. To je predviđanje budućnosti zasnovano samo na onome što se ispoliilo u sadašniosti; ali ono se pokazuje kao žalosno pogrešan proračun, duboko iracionalan u svom predviđanju liudskih mogućnosti i liudskog razvitka. Ne postoji racionalna vera u silu. Postoji pokoravanje sili ili, kod onih koji je imaju, želja da je zadrže.

Mada se mnogima čini da je sila nešto najrealnije, istorija čovečanstva je dokazala da je ona najnesigurnije od svih ljudskih dostignuća. Pošto se vera i sila uzajamno isključuju, sve religije i politički sistemi koji se prvobitno izgrađuju na racionalnoj veri, iskvare se i konačno gube snagu koju su imali, ako se oslone na silu ili se sa njom povežu.

Verovanje zahteva *hrabrost*, sposobnost da se preuzme rizik, spremnost da se prihvati čak i bol i razočaranje. Ko god insistira na bezbednosti i sigurnosti kao primarnim uslovima života, ne može posedovati veru; ko god se zatvara u sistem odbrane služeći se uzdržanošću i posedovanjem kao sredstvima za postizanje sigurnosti, stvara od sebe zatvorenika. Biti voljen i voleti zahteva hrabrost da se određene

vrednosti procenjuju kao najviša vrednost — i da se učini skok i sve stavi na kocku zbog ovih vrednosti.

Ta se hrabrost veoma razlikuje od hrabrosti o kojoj je govorio poznati razmetljivac Musolini kada je koristio slogan "živeti pogibeljno". Njegova vrsta hrabrosti je hrabrost nihilizma. Ona je ukorenjena u destruktivnom stavu prema životu, u spremnosti da se život odbaci, jer smo nesposobni da ga volimo. Hrabrost očajanja je suprotna hrabrosti ljubavi, baš kao što je vera u silu suprotna veri u život.

Može li se vežbati u veri i hrabrosti? Zaista, u veri možemo da se vežbamo svakog trenutka. Potrebna je vera da se podigne dete; ona nam treba da bismo zaspali; vera je potrebna da se započne bilo kakav posao. Ali, posedovanje te vrste vere je nešto što se samo po sebi razume. Ko god je nema, pati od preterane zabrinutosti za svoje dete ili od nesanice ili od nesposobnosti da započne bilo kakav produktivan posao: ili je podozriv, uzdržava se od bliskosti prema bilo kome ili je hipohondričan ili nesposoban da pravi dugoročne planove. Istrajati u svom sudu o nekome, čak i kad se čini da ga javno mnenie ili neke neočekivane činjenice obezvređuju, istrajati u svojim ubeđenjima iako su nepopularna, sve to zahteva veru i hrabrost. Uzimati teškoće, udarce i nesreće u životu kao izazove čije nas prevazilaženje čini jačim, a ne kao nepravednu kaznu koja se nije morala nama dogoditi, zahteva veru i hrabrost.

Vežbanje u veri i hrabrosti počinje sitnim detaljima svakodnevnog života. Prvi je korak da uočimo gde i kada gubimo veru, da prozremo racionalizacije koje se upotrebljavaju da bi se prikrio nedostatak vere, da prepoznamo gde postupamo kukavički i kako to onda racionalizujemo. Treba uvideti kako nas svako gubljenje vere čini slabijim i da rastuća slabost vodi daljem gubljenju vere i tako dalje u začaranom krugu. Tada ćemo takođe uvideti da, iako se svesno plašimo da nećemo biti voljeni, stvarni, mada obično nesvestan strah je strah od toga da sami voli-

mo. Voleti znači obavezati se bez garancije, potpuno se predati u nadi da će moja ljubav proizvesti ljubav u voljenoj osobi. Ljubav je čin vere, i ko god ima slabu veru, slaba mu je i ljubav. Može li se još nešto reći o vežbanju u veri? Neko drugi, možda; da sam pesnik ili propovednik, mogao bih da pokušam. Ali, pošto nisam ni jedno ni drugo, ne mogu čak ni pokušati da kažem nešto više o vežbanju u veri, ali sam siguran da svako, ko je stvarno zainteresovan, može naučiti da veruje kao što dete nauči da hoda.

Delatnost, stav koji je neizbežan u savlađivanju umeća ljubavi, a koji je dosad spomenut samo implicitno, treba da se razmotri i eksplicitno, jer je temelian za praksu ljubavi. Već sam rekao da se pod delatnošću ne podrazumeva "da se nešto radi", već unutrašnja delatnost, produktivna upotreba ljudskih moći. Liubav je delatnost: ako volim, ja sam u trajnom stanju delatne zainteresovanosti za voljenu osobu, ali ne samo za niu ili niega. Jer, ja ću da postanem nesposoban da se delatno odnosim prema volienoj osobi ako sam leni, ako nisam stalno budan. oprezan, delatan. Spavanie je jedina prava situacija za neaktivnost; u stanju budnosti lenjosti ne bi trebalo da bude mesta. Danas se ogroman broj ljudi nalazi u paradoksalnoj situaciji da dremaju kad su budni, a napola su budni dok spavaju ili kad žele da spavaju. Biti potpuno budan je uslov da se ne dosađujemo ili da ne dosađujemo drugima — i zaista, ne dosađivati se ili dosađivati je jedan od glavnih uslova ljubavi. Biti delatan u mišlieniu, osećaniu, celog dana imati otvorene oči i uši da bi se izbegla unutrašnja lenjost, bilo da ona poprima oblik pasivnosti, zortania ili naprosto traćenja vremena, neizbežan je uslov savlađivanja umeća ljubavi. Iluzija je verovati da život može tako da se podeli da je čovek produktivan u sferi liubavi, a neproduktivan u svim drugim sferama. Produktivnost ne dopušta takvu podelu rada. Sposobnost za liubav zahteva stanie intenziteta, budnosti,

povećane vitalnosti, što može da bude rezultat samo produktivne i delatne orijentacije u mnogim drugim sferama života. Ako čovek nije produktivan u drugim sferama, nije produktivan ni u ljubavi.

Rasprava o umeću liubavi ne može da se ograniči na područie ličnog sticania i razvijanja onih karakteristika i stavova koji su bili opisani u ovom poglavlju. Ona je u neraskidivoj vezi sa društvenim miljeom. Ako voleti znači imati stav liubavi prema svakom. ako je ljubav karakterna crta, ona nužno mora da postoji u odnosu čoveka ne samo prema sopstvenoj porodici i prijateljima, već i prema onima sa kojima čovek dolazi u dodir kroz rad, posao, profesiju. Nema "podele rada" između ljubavi prema svojima i ljubavi prema strancima. Naprotiv, ova druga je uslov postojanja prve. Uzeti ovaj uvid ozbiljno znači zaista prilično drastičnu promenu u društvenim odnosima pojedinaca u odnosu na uobičajene. Mada se na rečima mnogo divimo religijskom idealu ljubavi prema bližniem, naši odnosi su određeni, u najboljem slučaju, principom korektnosti. Korektnost znači da se u razmeni roba i usluga, kao i u razmeni osećanja, ne upotrebe prevara i lopovluk. "Dajem ti onoliko koliko i ti meni", u materijalnim dobrima kao i u ljubavi, vladajuća je etička maksima kapitalističkog društva.

Razlozi za ovu činjenicu leže u samoj prirodi kapitalističkog društva. U pretkapitalističkim društvima razmena dobara je bila određena bilo golom silom, bilo tradicijom, bilo ličnim vezama ljubavi ili prijateljstva. U kapitalizmu, sveodređujući faktor je razmena na tržištu. Bilo da se radi o tržištu roba, tržištu rada ili tržištu usluga, svaka osoba razmenjuje ono što ima da proda za ono što želi da dobije pod tržišnim uslovima, bez upotrebe sile ili prevare.

Etika korektnosti lako se pobrka sa etikom Zlatnog pravila. Maksima "čini drugima ono što bi želeo da oni učine tebi" može da se protumači kao "budi korektan u svojoj razmeni sa drugima." Ali, u stvari,

8* 115

ona je prvobitno formulisana kao popularnija verzija biblijske maksime "Voli svog bližnjeg kao samog sebe." Zaista, jevrejsko-hrišćanska norma bratske ljubavi je potpuno različita od etike korektnosti. Ona znači voleti svog bližnjeg, tj. osećati se odgovornim za njega i biti jedno s njim, dok etika korektnosti znači ne osećati se odgovornim za njega, ne biti jedno s njim, već biti uzdržan i izdvojen; ona znači poštovanje prava svog bližnjeg, ali ne i ljubav prema njemu. Nije slučajno što je Zlatno pravilo danas postalo najpopularnija verska maksima; pošto se može interpretirati u smislu etike korektnosti, ono je verska maksima koju svako razume i voljan je da je sledi. Ali, praksa ljubavi mora da počne uviđanjem razlike između korektnosti i ljubavi.

Ovde, međutim, iskrsava jedno važno pitanje. Ako je ceo naš društveni i ekonomski sistem zasnovan na tome što svako teži za sopstvenom korišću, ako nijme vlada princip egotizma koji je samo ublažen etičkim principom korektnosti, kako da čovek obavlja svoj posao, kako da deluje unutar okvira postojećeg društva, a da u isto vreme praktikuje ljubav? Zar ovo poslednje ne podrazumeva da se napuste svi svetovni interesi i deli život najbednijih? Ovo pitanje su postavili i na njega dali radikalan odgovor hrišćanski isposnici i ljudi kao što su Tolstoj. Albert Švajcer i Simon Vajl. Ima drugih⁵⁰ koji dele mišljenje o temeljnoj nespojivosti ljubavi sa normalnim svetovnim životom unutar našeg društva. Oni su došli do zaključka da govoriti o ljubavi danas znači samo učestvovati u opštoj prevari; oni tvrde da u današnjem svetu samo mučenik ili ludak mogu voleti, pa zato cela rasprava o ljubavi nije ništa drugo do propoved. Lako je pokazati da je to veoma uvaženo gledište racionalizacija cinizma. U stvari, njega implicitno zastupa prosečna osoba koja oseća: "Voleo bih da budem dobar hriš-

⁵⁰ Vidi članak Herberta Markuzea "Društvene posledice psihoanalitičkog revizionizma", Dissent, Njujork, leto 1955.

ćanin — ali bih morao da gladujem, kad bih to uzeo ozbiljno." Posledica ovog "radikalizma" je moralni nihilizam. I "radikalni mislioci" i prosečna osoba su automati bez ljubavi, a jedina razlika među njima je što prosečna osoba toga nije svesna, a oni prvi to znaju i uviđaju "istorijsku nužnost" ove činjenice.

Moje je ubeđenje da je gledište o apsolutnoj nespojivosti ljubavi i normalnog života ispravno samo u apsolutnom smislu. *Princip* na kome se zasniva kapitalističko društvo i *princip* ljubavi su nespojivi. Ali, moderno društvo, konkretno uzevši, je složena pojava. Prodavac nepotrebnih roba npr., ne može da se ponaša ekonomski a da ne laže; kvalifikovani radnik, hemičar ili fizičar mogu. Slično tome, farmer, radnik, učitelj i mnoge vrste poslovnih ljudi mogu pokušati da praktikuju ljubav, a da ne prestanu da deluju uspešno. Čak i ako se prizna da je princip kapitalizma nespojiv sa principom ljubavi, mora se priznati da je kapitalizam po sebi složena struktura koja se stalno menja i koja u priličnoj meri još uvek dopušta nonkonformizam i ličnu slobodoumnost.

Time, međutim, ne želim da kažem da možemo da očekujemo da će sadašnji društveni sistem neograničeno trajati i da se u isto vreme nadamo ostvareniu ideala bratske liubavi. Neizbežno je da su ljudi sposobni da vole, u sadašnjem sistemu, izuzeci; u današniem zapadnom društvu ljubav je nužno marginalan fenomen. To nije toliko zbog toga što mnoga zanimania ne bi dopuštala stav ljubavi, već zato što je duh društva, koje je usredsređeno na proizvodnju i pohlepu za robama takav, da samo nonkonformist može uspešno da se odbrani od njega. Oni koji se ozbilino bave liubavlju kao jedinim racionalnim odgovorom na problem ljudske egzistencije, moraju doći do zaključka da, ako ljubav treba da postane društveni, a ne izrazito individualistički, marginalni fenomen, onda su u našoj društvenoj stvarnosti nužne važne i radikalne promene. U okvirima ove knjige

pravac takvih promena može se samo nagovestiti.51 Našim društvom upravlja menadžerska birokratija. profesionalni političari; liude motiviše sugestija masovnih medija, njihov cili su veća proizvodnja i veća potrošnja kao svrhe po sebi. Sve delatnosti su podređene ekonomskim ciljevima, sredstva postaju ciljevi; čovek je automat - dobro hranjen, dobro obučen, ali bez ikakvog višeg interesa za ono što je njegov specifično ljudski kvalitet i uloga. Da bi čovek bio sposoban da voli, mora se postaviti na mesto koje mu pripada. Ekonomska mašina mora da mu služi. umesto on nioi. On mora da se osposobi da podeli doživliaje, da podeli rad, umesto da, u najboljem slučaju, deli profit. Društvo mora da se organizuje tako da priroda čoveka kao društvenog, ljubavnog bića ne bude odvojena od njegove društvene egzistencije, već da postanu jedno. Ako je tačno, kao što sam pokušao da pokažem, da je ljubav jedini zdrav i zadovoljavajući odgovor na problem ljudske egzistencije, tada svako društvo, do one mere u kojoj isključuje razvoj ljubavi, mora na kraju krajeva da iščezne zbog sopstvene protivurečnosti sa temeljnim potrebama liudske prirode.

Zaista, govor o ljubavi nije propoved iz prostog razloga što je on govor o najvišoj i realnoj potrebi svakog ljudskog bića. To što je ova potreba skrivena, ne znači da ne postoji. Analiza prirode ljubavi znači otkrivanje njenog potpunog odsustva u današnjici i kritika onih društvenih uslova koji su za to odgovorni. Verovati u mogućnost ljubavi kao društveni, a ne samo izuzetno individualni fenomen, racionalna je vera zasnovana na uvidu u samu ljudsku prirodu.

 $^{^{\}rm 51}$ U knjizi $Zdravo\ društvo$ pokušao sam da se detaljno pozabavim tim problemom.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	5
I DA LI JE LJUBAV UMEĆE	9
II TEORIJA LJUBAVI	15
 Ljubav, odgovor na problem ljudske egzistencije Ljubav između roditelja i dece Objekti ljubavi Bratska ljubav Majčinska ljubav Erotska ljubav Ljubav prema sebi Ljubav prema bogu 	15 40 46 47 49 52 56 61
III LJUBAV I NJENA DEZINTEGRĀCIJĀ U SAVREMENOM ZAPĀDNOM DRUŠTVU	77
IV LJUBAVNA PRAKSA	97

Erih From UMEĆE LJUBAVI

Drugo izdanje

Džepna knjiga Beogradskog izdavačko-grafičkog zavoda

Glavni i odgovorni urednik Dimitrije Tasić

Uređuju

Radoslav Bratić, Ljubiša Jeremić, Ljiljana Lapčević, Miroslav Maksimović, Rajko Petrov-Nogo, Jovan Radulović, Tiodor Rosić. Dimitrije Tasić

Recenzent Dimitrije Tasić

Lektor Mara Vujošević

Likovno-grafička oprema Silvano Jović

Korektura BIGZ-a

Izdavač

Beogradski izdavačko-grafički zavod Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Za izdavača Ilija Rapaić

Štampa

Beogradski izdavačko-grafički zavod

Bulevar vojvode Mišića 17

Telefon plasmana: 011/650-933 Tekući račun za sve uplate: 60802-603-23264

Tiraž: 3.000 primeraka

Beograd, 1993.

ISBN 86-13-00646-9

CIP — Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије, Београд

177.61

ФРОМ, Ерих

Umeće ljubavi / Erih From ; prevela sa engleskog Milanka Radić. — 2. izd. — Beograd : BIGZ, 1993 (Beograd : BIGZ). — 117 str. ; 18 cm. — (Džepna knjiga Beogradskog izdavačko-grafičkog zavoda. Sociologija)

Prevod dela: The Art of Loving / Erich Fromm. — Tiraž 3000.

ISBN 86-13-00646-9

а) Љубав 13877004

Ova knjiga će razočarati svakoga ko očekuje gotova uputstva o umeću ljubavi. Baš naprotiv, ona želi da pokaže da ljubav nije osećanje koje sebi može svako prinštiti bez obzira na dostignuti stepen zrelosti. Ona želi da uveri čitaoca da će svi njegovi pokušaji u ljubavi propadati sve dotle dok najaktivnije ne pokuša da razvije svoju celokupnu ličnost, kako bi postigao produktivnu orijentaciju: da se zadovoljstvo u individualnoj ljubavi ne može postići bez sposobnosti da se voli svoj bližnji, bez istinske skromnosti, hrabrosti, vere i discipline. U kulturi u kojoi su ovi kvaliteti retki, sposobnost da se voli mora ostati retko dostignuće. Ili svako se može upitati koliko poznaje osoba sa ovakvom sposobnošću. Ipak, težina zadatka ne sme da bude razlog da se odustane od pokušaja da se

saznaju kako teškoće, tako i uslovi za njegovo ostvarenie.

Erih From